

KÖZLEMÉNYEK

Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása a budapesti Egyetemi Könyvtár 372-es számú ősnymtatványában. A pálosok hajdani könyvei közül kiemelkedő fontosságú ez a jellegtelen múlt századi papírkötésben fennmaradt, Hieronymus műveit tartalmazó 1489-es kiadású bázeli incunabulum.¹ 490 gépi számozású lapból áll, régi jelzete: *L VII.a* a kötéstábla belső oldalán látható. A címloldal tetején vörös tintával *Anno Domini 1507*, alatta sötétbarna tintával: [*L]iber fratris Valentini hadnagy concessus fratri Johanni socio generalis [per] reverendum fratrem Gregorium protunc priorem generalem. Anno domini 1511. Ad intentum [suu]m [?] pater*² olvasható. Ez alatt régi jelzet áll: *D. 3.*, amit áthúztak, és melléje írták az újat: *D. 5.* A kiadás első részének nyomtatott címe következők: *Prima pars Epistolarum beati Hieronimi*, alatta pedig 17. századi kéz írásával: *Opus hoc Egregium typis excusum est Basileae ad Rhenum, Anno Christi 1489. per Nicolaum Kesler, prout patet legenti versus ad finem huius operis appositos.* A kötet végén a nyomtatott verses kolofon alatt kézírással a kiadási hely és évszám olvasható. Az első lap versójának felső margóján egy mutatóújj rajza mellett olvasható a kissé fontoskodó megjegyzés: *Nota. ubicunque inveneris me in margine huius libri signantem pr[o] facilitate. signumque in vertice tale 2 intellige tale signa[. . .] interiore columpna: su a dextris vel a sinistris. Nam [. . .]*³ loci artat ita facere. A második, már nyomtatott oldalon felül található kézírásos possessor-beírás szerint a horvátországi Lepoglava pálos kolostorának könyvtárában volt a könyv (*Monasterij Lepoglavensis Catalogo inscriptus 1628*). A kötetben végig csekély számban fekete, nagy számban pedig vörös tintával írt bejegyzések olvashatók a margókon. Feltételezésem szerint a vörös tintás kéz mellett még két fekete tintás kéz is forgatta a kötetet, a bejegyzések széleit azonban az újrakötéskor levágták.

A kötetben a 394-es folió egy utólag beillesztett kézírásos papírlap (mérete: 210 × 137 mm, írástükre 180 × 93 mm). Rögtön meg lehetett állapítani, hogy a kötetben a 88. Hieronymus-levélként számontartott szöveg megszakítás nélkül folytatódik, tehát nem hiány pótlására szolgál a betét. A papírlap tetején rubrummal *Questio* felirat, bal felső sarkában pedig szintén rubrummal egy kereszt (+), nyilvánvalóan hi-

¹ Cf. SAJÓ, G. – SOLTÉSZ, E.: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. I–II. Bp. 1970. no. 1681. Hazai könyvtárainkban is sok példányban (több kiadásban) megtalálható mű. – Közleményemmel CSAPODI Csaba és CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica* . . . (Bp. 1988.) 514-es tételét egészítem ki. Hadnagy Bálint könyvét említi: HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofílek*. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette: WEHLI Tünde. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Bp. 1992. 246. Jelen vizsgálódásom FODOR Adrienne és WEHLI Tünde OTKA-pályázat keretében folyó kutatásaihoz szolgált adalékokat. FODOR Adrienne hívta fel a figyelmemet erre az ősnymtatványra, segítségét ezúton is köszönöm.

² Amint látható, a sorok eleje hiányzik, pótlásuk csak az utolsónál okoz gondot: valószínűnek tartom a közölt kiegészítést, bár az *intentum* előfordulása *intentio* értelemben nem túl gyakori: BARTAL hoz rá példát DU CANGE nyomán, a *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* 11 előfordulást regisztrál (SZLOVÁK Kornélnak köszönöm ezt az adatot). Ez a megoldás azt jelentené, hogy a könyv a régi tulajdonos Hadnagy Bálint beleegyezésével jutott Johannes socius birtokába.

³ Talán egy *exiguitas* értelmű szó hiányzik innen.

vatkozási jel látható, ami a nyomtatvány f. 393v-n a *Referebat postea beatus Antonius*. . . kezdetű mondat mellett áll. *Referebatque postea beatus Anthonius etc.* formában kezdődik a papírlap kézírásos szövege, barna tintával aláhúzva. A nyomtatott, és „kommentált” szöveg azonban nem levél, hanem Hieronymus Remete Szent Pál életrajza, melyet a bázeli kiadás a levelek közé sorolt: *Vita Pauli primi heremite precipui heremi cultoris. Epistola LXXXVIII*.⁴ A kiadás a f. 395r-n a Paulinushoz írott levél (ep. 58.) argumentumával folytatódik, tehát a levelek sorrendje és számozása eltér a (ma) szokásostól. A két *volumen*ből összetevődő kötet pusztán címe szerint tartalmazza csak Hieronymus leveleit, valójában az egyházatya egyéb írásai is megtalálhatók benne, levélként és sorszámmal ellátva. Mindkét rész tematikus elrendezésben csoportosítja anyagát: az elsőben a *Vita beati Hieronymi*⁵ után tényleg csak levelek találhatók, a másodikban azonban olvashatjuk többek között a remete életrajzokat (Remete Szent Pál, Malchus és Hilarion, Captivus monachus), a *de viris illustribus* (mint *epistola XXXIII*), és a különféle Hieronymus-szövegekből Lupus de Oliveto által összeállított és V. Márton pápa által approbált *regula monachorum*ot. Természetesen nem hiányozhat Pier Paolo Vergerio dicsőítő *oratiója* sem.⁶

A possessor-bejegyzés tanúsága szerint tehát az incunabulum egykori tulajdonosa a pálos szerzetes Hadnagy Bálint volt, és könyvét 1511-ben Gregorius generalátusa (Gregorius II. de Balaszentmiklós, 1508–1512) idején, magának a generálisnak engedélyével kapta meg Johannes, a generális sociusa. A *protunc* miatt feltételezem, hogy a bejegyzés valamivel később kerülhetett a kötetbe, az 1511-es dátum csak a könyv átadásának az ideje. Ellenben az e fölött a bejegyzés fölött rubrummal olvasható 1507-es évszámot valóban a megadott évben jegyezte be a tulajdonos Hadnagy Bálint, és az írás azonossága alapján ugyanúgy Hadnagy Bálint kezétől származik még a kötetben található nagy számú vörös tintával írt marginális bejegyzés.⁷ Ismét egy bizonyíték arra nézve, hogy az 1628-ban rendezett lepoglavai pálos könyvtár katalógusa egy olyan könyvet takar, ami kiadása után vagy közvetlenül, vagy pedig 1507-ben már pálos tulajdonban volt. Tehát kellő óvatossággal több 1628-as lepoglavai könyvről is fel lehet tételezni a korai pálos (ez esetben budaszentlőrinci) tulajdont, amit az is erősít, hogy a töröktől meg nem szállt országrészekben a pálos kolostorokban az élet folyamatossága nem szakadt meg.⁸ A f. 394. betétlap Antonius remetére vonatkozó szövege megfogalmazásban és mondanivaló tekintetében rokon Hadnagy Bálint *Vita divi Pauli* című, 1511-ben Velencében megjelent könyvének f. 7–9-n, Remete Szent Pál translatiója után olvasható részével. E kettő összevetéséből egyértelművé válik, hogy az ősnymtatvány tulajdonosa, Hadnagy Bálint volt az, aki megjegyzést fűzött a Pál-életrajz Antonius-szal foglalkozó locusához, és ez a megjegyzés tartalmilag a bővebb terjedelmű velencei kiadvány okfejtésével egyezik, és mindkettő 1507-ben keletkezett. Nem zárható ki az a feltételezés, hogy ez az ősnymtatvány lett volna Hadnagy Bálint munkapéldánya, aminek alapján Remete Szent Pál életének egy-két szó erejéig megváltoztatott szövegét közreadta, mint a renden belül kizárólagosan terjeszthető szöveget. A betétlap valamikor 1507 és 1511 között kerülhetett mai helyére. Az 1507-es rubrum és a betétlap írása egy kéztől származik (humanistica cursiva currens), a könyv possessora (a bejegyzés értelmében) biztosan Hadnagy Bálint, a betétlap témája pedig szintén Hadnagy Bálintnak az 1511-ben megjelent *Vita divi Pauli*jában bővebben kifejtett témájával azonos, ezért kell az ő kezeirésének tartani a bázeli kötetben levő betétlapot, az 1507-es évszámot és jónéhány margóra írt megjegyzést. 1507-tel kapcsolatban meg kell említeni, hogy az 1511-ben Velencében megjelent, (többek között) Remete Szent Pál életrajzot tartalmazó kötet kronológiai számításai is csak eddig (tehát 1507-ig), és nem a kiadás évéig terjednek! Magából a betétlap szövegéből (*alio in loco in simili opere secutus sum Jacobum Bergomensem*) lehet bizonyítani, ahol másik munkájára hivatkozik,

⁴ A szöveg gyakorlatilag egyezik a PL 23, 17–30-cal.

⁵ f. 5. *Divi Hieronymi vita, que communiter legitur sub auctore incerto non satisfaciens meritis tanti doctoris*, szövege egyezik PL 22, 201–214-gyel.

⁶ PL 22, 231–236.

⁷ Például: f. 93. *questio, ij*, vagy f. 95. *attende*.

⁸ A folyamatosság csak a pálosokra és a ferencesekre érvényes, a többi rend a 17. században újratelepült. HERVAY Ferenc: *A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon*. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Bp. 1984. 159.

hogy az 1511-es kiadvány fogalmazványa készült el elsőként. 1507 és 1511 között kellett ezt a betétlapot Hadnagy Bálintnak az ősymotatványba beragasztania. A taglalt kérdéskör⁹ egyezik mindkét helyen: ki is volt az első remete, időrendi tisztázatlanságok, találkozhatott-e egymással Antonius és Hieronymus. Természetesen találkozhatott és *ore ad os* értesült az eseményekről.

Befejezésül az incunabulum f. 394-n található Hadnagy Bálint-glosszát közlöm:

*Questio*¹⁰

Referebatque postea beatus Anthonius etc Occasione huius dicti queritur hic, utrum beatus Hieronimus vitam sancti patris nostri Pauli primi heremite a beato Anthonio ore ad os audierit. Et videtur quod sic, quia beatus Hieronimus et sanctus Anthonius fuerunt contemporanei ad minus 32 annis, quod patet, quia in secundo volumine¹¹ epistolarum beati Hieronimi extat una epistola Hieronimi ad Anthonium monachum, in qua conqueritur decem se iam epistolas¹² eidem scripsisse, necdum tamen responsum meruisse. Sed quia ab obtrectatoribus formari quidem de facili obiectio potest, sed non stabiliri; patet, quod ille Anthonius monachus iam allegatus, est alius ab eo, qui corpus sancti Pauli primi eremite sepeliuit, et ideo hoc idem aliquorum historiographorum dictis elaborandum est. Quorum unum assumere causa brevitatis sit satis Vincencium scilicet, qui in 33 libro speculi naturalis capite 62 dicit, quod sanctus Anthonius est natus anno Christi 253, sed in hoc, quia alio in loco in simili opere secutus sum Jacobum Bergomensem¹³, cum eodem dico ipsum fuisse natum anno Christi 252, et tunc in differencia cadit solum unus annus, qui non eneruat veritatem huius computacionis. Vixit idem sanctus Anthonius in mundo annis 105, ut dicit idem Bergomensis et alii, atque ideo anno Christi 357 expleto mortuus. Sanctus Hieronimus mortem obiit anno 12 imperii Theodosii iunioris, ut habetur in vita eiusdem sancti Hieronimi in principio epistolarum suarum inserta in fine¹⁴, qui fuit annus Christi 423, ut postea deducetur etatis vero sue anno 98, ut ibidem dicitur, quos si subtraham ab annis mortis ipsius, manbunt anni Christi 325 in¹⁵ quando natus est Hieronimus. Subtraho simile ab his annos nativitatis Anthonii, et eorum differencia erit annorum 73 indicans etatem Anthonii in ortu Hieronimi. Hanc differenciam rursus minuo ab annis totius vite Anthonii, qui erant anni 105, et residuabo annos 32, quibus ad minus sanctus¹⁶ Anthonius et beatus Hieronimus fuerunt contemporanei. Nunc restat ostendere, quod annus 12 imperii Theodosii iunioris fuerit idem cum anno Christi 423. Memoratus auctor Vincencius, ubi supra capite 68 dicit, quod Archadius et Honorius duo fratres ceperunt imperare anno Christi 398, et imperaverunt annis 13. Mortuo tunc Archadio Honorius

⁹ Hadnagy Bálint 1511-es kötetében a számításokat kimerítően elemezte TARNAI Andor: „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 123–126.

¹⁰ A szöveg közlésénél megtartottam helyesírási sajátosságait, kivéve az interpunctiót és az ii-nek átirrt ij-t.

¹¹ Nem nagy a valószínűsége, hogy eredetileg nem lett volna egybekötve, mivel a második rész címlapján semmiféle possessor-bejegyzés nincs. Ha két részben volt, akkor már 1507 körül, de mindenképpen 1628 előtt kellett egybeköttni.

¹² Az ősymotatvány második részének 103. számú levele (f. 423v–424.), recte: Hier. ep. 12. (PL 22, 346).

¹³ Itt félreérthetetlenül az 1511-ben megjelent *Vita divi Pauli*ra utal, ahol szintén ezzel a témával foglalkozott.

¹⁴ f. 7v. *anno imperii Theodosii iunioris duodecimo*. A végén humanista szokás szerint τέλος olvasható.

¹⁵ in áthúzva.

¹⁶ Véletlenül megismételt *ad minus* áthúzva.

Questio

131

†

Referentia postea b[eat]i anthonii etc.

Dissertationibus dicitur quod hic. Vixit b[eat]us hieronimus
 vitam sibi p[ro]p[ri]am s[ecundu]m Pauli p[ro]m[issi]o[n]em heremite a b[eat]o d[omi]n[ic]o
 mo[do] ore ad os audivit. Et videtur q[uo]d sic. quia beatus
 hieronimus et s[an]c[t]us anth[onius] fuerunt c[on]temporanei ad minus
 72. annis. q[uo]d p[ro]bat quia in s[an]c[t]o volumine epl[isto]r[um] b[eat]i hiero-
 n[imi] exat una epl[isto]la hieronimi ad anth[oniu]m monach[um] in
 qua c[on]querit[ur] deca se iam epl[isto]las eid[em] scripsisse necd[um]
 e[ss]e respondit[ur] meruisse. ¶ Sed quia ab obsecrator-
 rib[us] formari quis de facili obje[ct]o p[otes]t sed n[on] stabili-
 tur q[uo]d ille anth[onius] monach[us] in allegat[ur]. est aliq[ui]s
 ab eo qui corpus s[an]c[t]i p[ro]m[issi]o[n]em exerrit[ur] sepelivit
 et ideo hoc id aliquor[um] historiographor[um] dicit elabo-
 ratur[ur] est. Q[uo]d h[ab]et[ur] in assumpt[ur] causa b[eat]itatis
 sit fact[ur] d[omi]n[ic]o[rum] seq[ue]nt[ur] qui in. 23. lib. speciali ma-
 g[ist]ralis corp. 62. dicit q[uo]d s[an]c[t]us anth[onius] est natus
 anno xpi. 252. sed in hoc quia alio in loco in sa-
 mili epl[isto]la secutus sum Jacobi thegomenens[em]
 cu[m] eodem dicit ip[s]a fuisse unu[m] anno xpi. 252. et
 sic in differentia credit s[an]c[t]us v[er]us d[omi]n[ic]o[rum] qui non
 enervat veritate[m] hui[us] c[on]putac[i]o[n]is. Vixit idem s[an]c[t]us
 anth[onius] in m[un]do annis. 105. ut dicit id thegomenens[is]
 et alij. atq[ue] ideo anno xpi. 357. expleto mortuus. ¶
 B[eat]us hieronimus mo[do] obiit anno. 12. imp[er]ij theodosij
 junioris. ut h[ab]et[ur] in vita eiusdem s[an]c[t]i hieronimi.
 in p[ri]ncipio epl[isto]r[um] suar[um] inserta. in fine. qui fuit
 annis xpi. 423. ut postea deducat[ur]. etate[m] ho[m]i[n]is
 anno. 99. ut ibidem d[icitur]. quos si subtrahat[ur] ab annis
 mo[do]t[ur] ip[s]ius. manebat[ur] anni xpi. 325. in qu[ibus] natus est
 hieronimus. Subtrahat[ur] s[ic] ab his annos natiuitatis
 anth[onij. et eor[um] differentia erit[ur] annor[um]. 77. indicat[ur]
 etate[m] anth[onij] in o[mn]i b[eat]i hieronimi. h[ab]ent de[us]iam
 rursus minus ab annis totiq[ue] vita anth[onij] qui
 erat[ur] anni. 105. et residuab[ur] annos. 32. quibus ad
 minus s[an]c[t]us adu[er]sus anth[oniu]m et b[eat]us hieronimus
 fuerunt contemporanei. ¶ Illuc restat ostendere.
 q[uo]d annis. 12. imp[er]ij theodosij junioris fuerit idem
 cu[m] anno xpi. 423. Algorat[ur] aut[em] vincit ubi
 sup[er] cap. 68. dicit. q[uo]d archadius et honorius duo
 s[an]c[t]i cep[er]it imp[er]are anno xpi. 398. et imp[er]aver[un]t annis

fratrem suum Theodosium, de quo est hic sermo, assumisit in consorcium imperii, ibidem capite 69, qui imperavit annis 12 usque ad mortem Hieronimi. Post mortem vero Hieronimi quantum imperaverit, non spectat ad hunc computum¹⁷. Quos annos imperii eorum, si addam ad annos Christi 398, quando Archadius et Honorius ceperunt imperare, resultant anni Christi 423, quod fuit propositum. Quod igitur sanctus Anthonius et beatus Hieronimus fuerunt contemporanei, negari a nemine potest, quia vero vitam sancti Pauli primi eremite sanctus Hieronimus ab ore sancti Anthonii audierit, verisimiliter est credendum, et quia supra allegatus Anthonius monachus non est alius ab eo, quam Anthonius magnus, qui fere ab omnibus. Anthonius monachus solet appellari, sic etiam apud Hieronimum de viris illustribus¹⁸ nominatur. Vigilanter autem attende tu, qui necdum in pelago scripturarum rudentibus vela¹⁹ sustulisti²⁰ Vincencium allegatum esse in speculo naturali, non historiali, ne dum allegata in speculo historiali queras, et non invenias, abducto supercilio me frustra irrideas. etc.

SARBAK GÁBOR

Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása? A számítógépes történeti poétikai csoport adatfelvételei során, 1988-ban, az MTAK mikrofilmtárában egy érdekes 17. századi kolligátumot találtam. Ritoók Zsigmondné szíves tájékoztatása nyomán megtudtam, hogy maga az 1966-ban a mikrofilmmezés alapjául szolgált eredeti példány is – egyéb, szintén Gergely Rezső tulajdonában volt könyvekkel együtt – az MTAK Kézirattárába került.¹ A 12° formátumú könyvet elől is, hátul is felüthetjük, ugyanis két kezdete van: az első két nyomtatványhoz (1–2) a második hármát (3–5) a könyvkötő fordítva hozzákötötte. A 18. század eleji, legyeződíszes, barna bőr ikerkötésen Sz. I. monogram és 1702-es dátum található.² A kötet possessor-bejegyzései alapján még két tulajdonost azonosíthatunk: Mátyás Rebeka (1784, 1788.)³ és „Jezése / Dosa / Károlinának / születet 1842 be” (1866–1867).⁴ A kolligátum jól példázza a kor protestáns emberének könyvigényét: Szenci Molnár Albert zoltárfordításai, az Újszövetség-fordítás, gyülekezeti énekeskönyv imádságokkal és kátéval, „könyörgésszerű könyvecske”,⁵ otthoni használatra szánt istenes énekek egyaránt megtalálhatóak benne. A kolligátum a következő műveket őrizte meg:

1. SZENCI MOLNÁR Albert: [Psalterium Ungaricum.] *Szent David királynak es prophetanak szaz ötven soltari a'* franciai notaknak es verseknek modgyokra magyar versekre forditattak es rendeltettek Szenci Moln. Albert által. Amstelodamban 1644 Iansonius Ianos által. – A-O = 327, [9] pag. – 12^o⁶

¹⁷ Hadnagy Bálint 1511. f. 8r: *non spectat ad praesens*.

¹⁸ Hier., vir. ill. c. 88.

¹⁹ Hadnagy Bálint 1511. f. 7r: *distensis velis pelago me commisi scripturarum*.

²⁰ Második nekifutásra sikerült leírni a szót, az első próbálkozást, *sust.* . . . áthúzta.

¹ Jelzete: RM I. 8° 984.

² A kötésről és történetéről l. ROZSONDAI Béláné KOLAUCH Marianne Hedvig: *Művészeti kötetstáblák a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és ezek könyvtörténeti vonatkozásai.* (Kandidátusi értekezés) Bp. 1985. 228.

³ A kolligátum 1. darabja előtti előzéklapokon: 1v, 2r, 3v; RMK I, 754a, p. 3; RMK I, 1559a, címlapon.

⁴ A kolligátum 3. darabja előtti kötetstáblára belülről ragasztott papíron.

⁵ BOD Péter: *Magyar Athenas*. [Szeben], 1766. 292.

⁶ RMK I, 754a, unicum. További kutatást igényel a címlap után behelyezett, a kötethez nem tartozó, különálló A2 ív meghatározása. A rectón FILICZKI János ismert üdvözlőverse található, a versön: „Az Időknek 's a' dolgoknak alkalmatossági szerint, így Enekellyed a' SÓLTAROKAT.” Ez a zoltármutató, Macsonkai Miklós aláírással, gyülekezeti énekeskönyvben is megjelenik, pl. RMK I, 1410-ben.

2. *A' mi urunk Jesus Christusnak Uj Testamentoma*. Magyar nyelvre fordított KÁROLI Gáspár által. Es mostan ujonnan e' kised formában kibotsáttatott. Amstelodámban 1687 esztendőben M. Tótfalusi Kis Miklos által. – A–Z, Aa–Cc, Dd8 = 640 pag. – 12⁰⁷

3. [1] *Az Isten anyaszentegyhazabeli közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekes könyv*; melyben vannak hymnusok, soltarokból szereztetett ditséreték, innepekre és egyéb alkalmatosságokra tartozó istenes régi énekek. Most újobban és értelmesebben, tisztábban és [nagy]obb vigyázással, mint ennekelőtte; egynehány – [2] *Buzgó imadsagokkal*, és a' – [3] SIDERIUS János *catechismus*aval ki-botsáttatott. Kolosvárott 1700. esztendőben Nyomt: M. Tótfalusi K. Miklós által. – A–B, C8; A–S, T4; a = [2], 59, [3]; 370, [10], 60; [24] pag. – 12⁰⁸ A gyülekezeti énekeskönyv ének-anyaga és szerkezete hasonló az 1635-ös énekeskönyvből (RMNy 1628) leágazó protestáns gyűjteményekhez.⁹

4. TÉCSI JOÓ Miklós: *Lilium Humilitatis*, az az a' nyomoruságoknak tövisse köziben bé-vettetett Isten Anyaszentegyházának maga meg-alázása, es keserves siralma, [. . .] ki-is bocsatott volt Franequerában, 1659. esztendőben Teci I. Miklós. Mostan pengi ujjobba(n) harmadszor-is [. . .] maga költségen ki-bocsátott. Kolosvaratt az Isten hivei üldöztetésének 1679. eszt. Verese gyhazi Szentyel Mihaly. – A–D = [8], 86, [2] pag. – 12⁰¹⁰

5. Az irodalomtörténet számára a legérdekesebb gyűjtemény-töredék a 18. századi egybekötés során, tartalma miatt kerülhetett a kolligátumba. A mindössze nyolc levélnyi, erősen rongált nyomtatvány (K2r–K9v = pp. 201–216. – 12⁰) olyan könyv töredéke, melynek címe az élőfej szerint *Balassa Balintnak Istenes Eneki* volt. Az eddig ismeretlen nyomtatványnak ez a töredéke valójában sajnos egyetlenegy sem tartalmaz Balassi istenes énekeiből, hanem pusztán a kiadvány függelékéből őrzött meg néhány levelet, négy éneket, részben azokat is töredékesen. Az első három vers az *Istenes énekek* eddig ismert kiadásainak függelékeiben sohasem jelent meg:

5. 1. SZEGEDI Gergely: *Szükség keresztyéneknek tudakozni*¹¹ kezdetű, 19 stórfás énekéből a 16. versszak vége és a 17–19. versszak található meg a nyomtatványtöredékben. A vers számtalanszor előfordul a 16–17. században. A mi töredékünk szóról szóra ugyanúgy közli, mint a bártfai énekeskönyv (RMNy 713) tette.¹²

5. 2. BORNEMISZAPéter: *Panaszolkodunk most országunknak ily nagy pusztaságán* kezdetű,¹³ Szent János látásáról szóló éneke, mely az Apocalypsis 21–22. fejezete nyomán készült. Az ének 3 kéziratból és 3 nyomtatványból ismert.¹⁴ Van 35 (ld. RMNy 295) és 37 (ld. Lugossy-kódex) versszakos változata, a katolikus gyűjteményben 22 versszakos.¹⁵ Szövegünk 35 versszakos. Akárcsak a Lugossy-kódex (Stoll 47), tartalmazza az RMNy 295-ből hiányzó 19. versszakot. Elhagyja viszont a 30-at, mely az RMNy 295-ben és a Lugossy-kódexben is megtalálható. A Lugossy-kódex doxológiáját nem találjuk meg versünkben. Ilyen változatban egyedül a bártfai énekeskönyvben (RMNy 713) maradt fent Bornemisza e verse. Ez az ének egyébként – a bártfain kívül – nem jelent meg gyülekezeti énekeskönyvben: Bornemisza még a

⁷ RMK I, 1359.

⁸ RMK I, 1559a, unicum. Bibliográfiai leírását már HAIMAN György megadja: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*. [Bp.] 1972. 312.

⁹ H. HUBERT Gabriella: *A 16–17. századi gyülekezeti énekeskönyvek kiadástörténete*. Bp. 1994. Kézirat.

¹⁰ RMK I, 1235.

¹¹ K2r = p. 201; RPHA 1345; RMKT, 6, 209.

¹² A verseknél használt rövidítések feloldása: RPHA = Iván HORVÁTH – Gabriella H. HUBERT – Zsuzsa FONT – János HERNER – Etelka SZÖNYI – István VADAI – György GÁL: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. hajlékonylemez + I–II. Paris, 1992.; Stoll = STOLL Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963.; RMKT, 6 és 7 = *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei*. Közzéteszi: SZILÁDY Áron. 6–7. Bp. 1896. 1912.

¹³ K2r–K6v = pp. 201–210; RPHA 1171; RMKT, 7, 208.

¹⁴ Stoll 7: 30r; Stoll 47: 54r; Stoll 74: 81r; RMNy 295; RMNy 713: 340; RMK I, 1188: 555.

¹⁵ Incipitje: Hallgassátok meg, drága voltáról szólok mennyországnak.

sajátjába sem vette föl. A 17. században, a katolikus változatot leszámítva (RMKI, 1188), mindössze egyszer jelent meg: a mi Balassinkban. A nyomtatványtöredékben a bártfai 1593-as kiadáshoz képest néhány sajtóhiba, egyszerű szövegromlás mutatkozik, értékes változatok nincsenek.

5. 3. TASNÁDI Péter Horatius-fordítása, a *Látod, mely rövid, mulandó e világ* kezdetű éneke¹⁶ szintén nem jelent meg az *Istenes énekek* függelékében.¹⁷ Az 1593-as gyűjteménytől való eltérések: a nóta-jelzés felírásának magyarítása, egy apró sajtóhiba, ill. egy sajtóhiba egyszerű kiigazítása a 7. versszakban („nyasagátul” helyett „nyaiasagátul”).

5. 4. Az egyetlen vers, mely az *Istenes énekek* szinte valamennyi függelékében megvan, *A gonosz természet megromlásáról* kezdetű ének.¹⁸ Töredékünk az 1–17. versszakot adja. A gyűlekezeti énekeskönyvek közül ez is csak a bártfaiakban van meg,¹⁹ s szövegszerűen is azoknak leszármazója.

Ha áttekintjük a 4 vers nyomtatott és kéziratot előfordulásait, szembetűnik, hogy csak egyetlen nyomtatványban jelentek meg így együtt: az 1593-as bártfai énekeskönyvben (RMNy 713). A textológiai vizsgálat megerősíti, hogy szövegeink a bártfai énekeskönyvre mennek vissza. A töredék szinte sehol sem ad az 1593-asénál jobbnak értékelhető szövegváltozatot.

A töredék négy verse tehát szorosan kapcsolódik a bártfai szövegagyományhoz. Vajon mi a helyzet Balassi *Istenes ének*inek ama bécsi kiadásával,²⁰ amelyet Varjas Béla nyomán sokáig az elsőnek véltünk? A mi négy énekünk ebből már hiányzik. Megvan viszont benne két olyan gyűlekezeti ének, amely korábban számos helyen megjelent, így a bártfai énekeskönyvben is, s amely talán a mi most előkerült kiadványunk közvetítésével került át oda. A két vers a bécsi kiadás után az *Istenes énekek* függelékében csak az 1699-es nagyszombati kiadványban²¹ jelenik meg újra.

Szegedi Gergely *Szánja az Úristen híveinek romlását* kezdetű éneke²² a bécsi kiadásban — a nyilvánvaló szövegromlásoktól eltekintve (pl. szótagszám-tévedés) — a bártfai változathoz²³ áll közel. A 171. sorban azonban nem követi a latinos szóhasználatú bártfait („vermekkel, férgekkel”,²⁴ vö. *vermis*, helyett „nyivekkel, férgekkel”-t ír): korszerűsíti a szöveget, akárcsak a Huszár Gál- és Bornemisza-énekeskönyv,²⁵ de nem ugyanazt a megoldást választja, nem annak nyomdokain halad („az undok férgekkel”).

Némethi Ferenc zsoldtára, a *Nagy keserves szívvel könyörgének az Istennek* kezdetű ének²⁶ szintén közel áll a bártfai énekeskönyvhöz.²⁷ (Pl. a 88. sorban a „mosléki” szó helyett,²⁸ mindkettőben a hibás „most leki” szerepel. Ugyanakkor a 122. sorban a „firfiat” helyett a bécsi kiadás a helyesebb „iffiat” közli, s ugyancsak javítja a vers utolsó szavának szóismétlését: „esmerhessünk” helyett „dichirhessünk”-re.)²⁹

A fenti vizsgálatok arra vallanak, hogy a kezünkbe került *Istenes énekek* sokkal *archaikusabb*, mint a többi Balassi–Rimay-kiadás. Azonnal felvetődik, hogy az előkerült töredék nem azonos-e a Klaniczay Tibor³⁰ által megjósolt, 1632 körüli bártfai kiadással (RMNy 1519). Szabó Géza kiadás- és nyomdatörté-

¹⁶ K6v–K7v = pp. 210–212.; RPHA 830; MKSz, 1877, 3; EPhK, 1888, 165.

¹⁷ Stoll 106: 173 r; RMNy 593; RMNy 610; RMNy 713: 381; RMNy 965: 503.

¹⁸ K8r–K9v = pp. 213–216.; RPHA 7; DÉZSI Lajos: *Balassa Bálint minden munkái*. 2. Bp. 1923. 302.

¹⁹ RMNy 713: 382, akárcsak az *Istenes énekek*ben, itt is közvetlenül a TASNÁDI Péter-fordítás után következik; RMNy 965: 478.

²⁰ RMNy 1599.

²¹ RMKI, 1546c.

²² RMNy 1599: 106; RPHA 1300; RMKT, 6, 8.

²³ RMNy 713: 64.

²⁴ Ugyanez a változat: RMNy 264: 221.

²⁵ RMNy 353/2: 122v; RMNy 513: 156 v.

²⁶ RMNy 1599: 113; RPHA 1035; RMKT, 7, 155.

²⁷ RMNy 713: 217.

²⁸ Ld. RMNy 222: 66.

²⁹ Ld. RMNy 222: 68.

³⁰ KLANICZAY Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. OK. 1957.

neti vizsgálatai messzemenően igazolják e feltevést.³¹ Újabb an Ecsedy Judit tipográfiai vizsgálatai tovább erősítik, hogy töredékünk azonos az első *Istenes énekek*-kiadással.³²

A most előkerült töredék segítségével a következőképpen pontosíthatjuk az RMNy-tétel leírását:

RMNy S 1519

[BALASSI Bálint: Istenes eneki.] [Bártfa cr. 1632 Klöss jun.]

[A¹²-I¹², K¹]K²-K⁹+? = [18]+[1-200] 201-216+? pag. - 12⁰ - Orn.

Budapest *Acad*⁴

H. HUBERT GABRIELLA

Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. II. (Katolikus szerzetesek és világi papok könyvei). Közleményemben az 1601–1650 közötti könyvek provenienciájáról közlök adatokat,¹ a kézírásos bejegyzéseken kívül számbavettem az exlibriseket is.² Kronológiai sorrendet igyekeztem követni; függeléként három külföldi pap adatait is megemlítem. A 17–20. században birtokolt könyveket az alábbi szkéma szerint ismertetem:

A possessor neve.

A könyv rövid címléírása; utalás ritka voltára; a hatjegyű számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés szövege. A kiolvashatatlan szavakat [?] jelöli.

1. Szerzetesek könyvei

Tapolcsányi (Pál) Gergely (1713–1773), piarista

BECANUS Martinus: *Compendium manuale controversiarum huius temporis de fide ac religione.* Köln, 1637, ny. n. (752.326) Liber rarissimus!

„Ab admo.[nitione] R.[everendi] P.[atris] Gregoris (sic!) Tapolcsányi Prae. [positi] (?) oblatu Bibliothecae (?) Schol. [arum] Piarum 1766.”

Tapolcsányi Pál a nyitrai kollégiumban tanult, 1728-ban már beöltöztött Privigyén, felvette a Szent Lászlóról nevezett Gergely nevet. 1737-ben lett áldozópap. 1737–1738-ban Pesten retorikát és poetikát oktat, a színelőadások rendezéséről is gondoskodik.³ Tanított Nagykárolyban, Nyitrán, Debrecenben. Jeles hitszónok. 1744–1754 között Debrecenben plébános, utána Szegedre került, a rendházat vezette; 1760–1766 között rendfőnök.⁴ Könyvgyűjtő volt.

Pál Imre (?-?) konventuális ferences

Kolligátumkötet:

1. AUGUSTINUS Aurelius: *Meditationes. Soliloquia et manuale.* ANSELMUS: *Meditationes cum tractatu de humani generis redemptione.* BERNARDUS: *Meditationes de amore divino.* Köln, 1629, Cornelius ab Egmond.

³¹ Kiadatlan kézirat.

³² V. ECESEDY Judit: *Tipográfiai vizsgálódások az Istenes énekek körül.* Megjelenés alatt.

¹ A 17. század második feléből való könyvek katalógusa rövidesen megjelenik: OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik.* (Régi tiszántúli könyvtárak 7.) Sajtó alatt.

² Nem mindegyik volt jól fényképezhető.

³ VALANYI György: *Kalazanci Szent József első magyar életírója.* In: *Piaristák Magyarországon 1642–1992.* Rendtörténeti tanulmányok. Bp. 1992. 8–27.

⁴ Pályafutásáról, műveiről: SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzék) XIII. 1291–1293.

2. AUGUSTINUS Aurelius: *Confessio theologica*. Köln, 1629, Cornelius ab Egmond (752.698) coll. 1–2.

„Pro usu Fr.[atris] Emerici Pál Franciscani Conventualis”.

HAY Romanus: *Acta ecclesiastica de beneficiis ecclesiasticis*. Frankfurt, 1648, Rötél. (764.064)

„Ad usum Fr.[atris] Emerici Pál Franciscani”.

Pál Imre 1768-ban az eperjesi konvent házfőnöke volt.⁵

Saját könyvéről is tudunk, 1747-ben látott el „*Ex Libris*” bejegyzéssel egy 16. századi művekből álló kolligátumot.⁶

Klohammer Ferenc (1755–1830), piarista

BAUDIUS Domenicus: *Poematum nova editio*. Leyden, 1607, Basson. (752.917)

„Ex Bibliotheca Francisci Klohammer Pro-Director Reg.[iae] Acad.[emiae] Zagradiensis. (Exlibris, téglalapalakú címke.) Klohammer bölcseleti doktor, tanár volt, 1799–1814 között a zágrábi akadémián matematikát oktatott, 38 nyomtatott műve ismert;⁷ szerzetesi neve Joannes Nepomucenus ab Angelo Custode, 1814-ben a zágrábi dioecesis világi papja lett.⁸

Keszthelyi László (1732–1803 v. 1809), piarista

FRANCISCUS Assisias: *Opuscula: nunc primum collecta, tribus tomis distincta*. Antwerpen, 1623, Plantin. (779.951)

„Obtulit et inscripsit Bibliothecae Debrecinensi P.[ater] Ladislaus Keszthelyi A.[nn]o 1809.

Keszthelyi 1752-ben lépett a rendbe, felvette a Ladislaus a S.[ancto] Gabriele szerzetesi nevet.⁹ Bölcséletet és teológiát tanult Nagykárolyban és Kisszebenben; 1759-ben lett áldozópap. Gimnáziumi tanárként majd igazgatóként működött. Műveiről és halálának 1803. évi dátumáról Szinnyei nyújt adatokat.¹⁰

Knáisz Mihály (miskolci) (1735–1824), minorita

NIEREMBERGIUS Ioannes Eusebius: *Theopoliticus, sive brevis illucidatio et rationale divinarum operum, atque providentia humanorum*. Antwerpen, 1641, Plantin. (761.891)

„Ex Libris Michaelis Knaisz NRO” (Exlibris, nyomtatott címke).

Knáisz bölcseleti és teológiai doktor, tanár, hitszónok, a rend történetírója.¹¹ Exlibrisét megtaláltam egy Velencében, 1567-ben nyomtatott Catechismusban is,¹² a sorszám rovata abban is kitöltetlen, könyvei számozását, sorbarendezését nem végezte el.

Rohrer Antal (1815–1860), piarista

GUINISIUS Vincentius: *Allocutiones gymnasticae auctae et recensitae*. Antwerpen, 1638, Plantin (752.951)

„Ex Libris Antonii Rohrer”.

⁵ KNAISZ Michael: *Chronologo-provinciale Ordinis F. F. Minorum S. Francisci Conventualium Provinciae Hungariae et Transilvaniae* . . . Posonii, 1803. 346.

⁶ OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessoraik*. Debrecen, 1989. 137, 242, 243, 313, 339 számú tételek.

⁷ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 577–582.

⁸ VIÑAS (I. a rövidítésjegyzéket) II. 243–244.

⁹ VIÑAS (I. a rövidítésjegyzéket) II. 306–307. Ez a forrás adja meg halála évének 1809-et.

¹⁰ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 165–167.

¹¹ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 604–605.

¹² OJTOZI: *i. m.* 94. tétel.

1831-ben lépett a rendbe, 1836-ban Pesten bölcsészdoktorrá avatták, 1839-ben szentelték pappá, 1842-ben lett teológiai doktor. Pesten és Szegeden tanított, 1858–1859-ben szegedi házfőnök. Egy műve megjelent nyomtatásban, de kézirata is maradt fenn.¹³

2. Világi papok könyvei

Mednyánszky Ferenc László (báró) (?–1733)

BELLARMINUS Robertus: *De controversiis Christianae fidei, adversos huius temporis haereticos*. Ingolstadt, 1605, Sartorius. (764.050)

„Francisci Ladislai Mednyánszky M.[anu]. p.[ropria]”

Mednyánszky 1707-ben esztergomi nagyprépost, földvári apát, majd cattariói püspök.¹⁴ Azonos szövegű possessori bejegyzése szerepel az első niceai zsinatot tárgyaló, 1572-ben megjelent munkában.¹⁵

Antonius Josephus de Felber (?–?)¹⁶

CANISIUS Petrus: *Martyrologium*. Wien, 1638, Formica. (762.668)

Liber rarissimus.¹⁷

A rézmetszetű heraldikus exlibris felirata az egyetlen forrás a possessorról. Eszerint 1772-ben Felber apostoli protonotárius, a vasvári Szent Mihályról elnevezett társaskáptalan kanonoka, a bölcsészet és a teológia doktora, a bécsi egyetem konzisztóriumának tanácsosa.

Felber életrajzi adatait nem sikerült megállapítani; nevét nem jegyzi sem Schönwisner István,¹⁸ sem Géfin Gyula,¹⁹ habár mindketten részletesen tárgyalják a vasvári társaskáptalan kanonokainak névsorát. Felber magyar nemességéről Nagy Iván és Kempelen nem tesznek említést, Wurzbachnál sem szerepel.

Exlibrisének még egy példányáról találtam adatot, 1903-ban Varju Elemér gyűjteményében volt.²⁰

Kapy Gábor (?–?)

SENECA L.[ucius Annaeus] – SENECA M.[arcus Annaeus]: *Opera omnia*. Leyden, 1640, Elzevir. (752.619)

„Gabr.[ielis] Kapy 1836”

A possessor Varbón plébános 1859-ben, az esztergomi érsekségében, valószínűleg Nógrádban.²¹

Tariczky Endre (1818–?)

SCHENKELIUS [Lambertus Thomas] *detectus: seu, memoria artificialis hactenus occultata*. . . Lyon, 1617, Vincentius. (752.208)

¹³ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) XV. 1085–1086.

¹⁴ NAGY (I. a rövidítésjegyzéket) VII. 384–385., valamint KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*

1100–1900. Esztergom, 1900. 323.

¹⁵ OJTOZI: *i. m.* 349. tétel.

¹⁶ Nevét azért írom latinul, mert nemzeti hovatartozása bizonytalan, lehetett magyar, esetleg osztrák. Egyházi méltóságát hazánkban viselte.

¹⁷ Nyolc alapvető nyomtatott katalógusban kerestem – ezek felsorolásától eltekintek –, egyik sem jegyzi!

¹⁸ SCHÖNWISNER, Stephanus: *Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem*. Pest, 1791.

¹⁹ GÉFIN Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története*. I–III. Szombathely, 1929–1935.

²⁰ CZAKÓ Elemér: *Az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum ex libris kiállításának katalogusa* [sic!]. Bp. 1903. 92. tétel.

²¹ NAGY (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 81.

„Andreae Tarczky”

A possessor Egerben tanult a papnevelő intézetben, 1842-ben szentelték áldozópappá. Több községben volt plébános. 1862-ben költözött Tiszafüredre, ahol megalapította a Tiszafüredi Régészeti Egyesület és Múzeumot. Főművei Tiszafüred és környéke helytörténetéről szólnak. Munkásságáért a község díszpolgára lett. Halotti beszédek is írt. 1907-ben vonult nyugdíjba.²²

Spéth Károly (1822–1905 körül)

BUXTORFIUS Johannes (junior): *Lexicon Chaldaicum et Syriacum*. Basel, 1622. (728.744)

Bécsben volt az 1840–1850-es években az Augustineum növendék-papja. 1853-ban lett teológiai doktor. Hazatérve Magyarországra csanádi apátkanonok, szentszéki ülnök, tanárvizsgáló. 1897-ben lett püspökhelyettes, majd 1900-ban a pápa házi papja. Egyházi beszédet írt.²³

Kováts József (1815–1869)

BUXDORFIUS Johannes (senior): *Synagoga Iudaica, hoc est schola Iudaeorum*. Hanau, 1622, Antonius. (753.590) Liber rarus.

„Ex Libris Josephi Kováts M.[agxae?] Eccl.[esiae]Coloc.[ensis] Canonici.” (Nyomtatott címke).

Kováts József teológiai doktor, kalocsai apátkanonok, címzetes apát és bácsi prépost. Tanított a kalocsai majd a pesti központi papnevelőben. Cikkei (Religio, Magyar Sajtó), latin és magyar nyelvű teológiai munkái, beszédei ismeretesek.²⁴ Bejegyezte a könyvbe, hogy az a *Biblia* ismeretéhez hasznos.

Városv Gyula (1846–1910)

Florilegii magni, seu Polyanthae floribus novissimis sparsae libri XX. Strassburg, 1645. ny. n. (796.911)

„Donum Arciep.[iscopij] Városv”.

Teológiai tanulmányait a bécsi Augustineumban végezte. 1901-től székesfehérvári püspök, 1905-ben lett kalocsai érsek. Egyházi és egyháztörténeti tárgyú cikkei jelentek meg folyóiratokban.²⁵

Alphonsus Staimos (?–?) ágostonos

CELADA Didacus: *De benedictionibus patriarcharum electa sacra*. Venezia, 1642, Balleonus. (797.277)

„Emptus per Dom.[inum] Rev.[erendum] Patrem Alphonsum Staimos Ord.[inis] Erem.[itarum] S.[ancti] Augustini Conventus Viennensis priorem et Concionatorem Ad SS. Sebastianem (sic!) et Rochum Anno 1650.

A possessor Buchberger²⁶ mint a rend tudós személyiségeinek egyikét említi; életrajzi adatait nem sikerült feltalálni, műveit sem. Maga a bejegyzés szolgál szerény forrásként arra, mikor és milyen minőségben működött. Nemzeti hovatartozását pusztán a neve alapján nem lehet megállapítani.

Augustinus Erath (1648–1719) ágostonos

FERRARIUS Sigismundus: *De rebus Hungariae Provinciae Ordinis Praedicatorum*. Wien, 1637, Formica. (761.113)

Rézmeteszetes, heraldikus exlibrise a könyvbe ragasztva, „Superiora sequor” felirattal.²⁷

²² SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) XIII. 1306–1308.

²³ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) XII. 1348.

²⁴ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 1299–1300.

²⁵ *Magyar Életrajzi Lexikon*. Bp. 1967–1969. II. 965., valamint *Katolikus Lexikon* Bp. 1931–1933. IV. 448.

²⁶ BUCHBERGER (I. a rövidítésjegyzéket) I. 818.

²⁷ WARNECKE F.: *Die deutsche Bücherzeichen* (Ex libris). Berlin, 1890. Erath exlibrisét 470. szám alatt közli.

Erath német születésű ágostonos teológus, filozófus, apostoli protonotarius, comes palatinus, a pászti püspök tanácsosa és könyvtárosa, rendtörténétfő.²⁸

Gottfried von Bessel (1672–1749) bencés

GOLDASTUS Melchior: *De Bohemiae regni, incorporatarumque provinciarum iuri ac privilegiis*. Frankfurt, 1627, Hoffmann. (781.290)

„Godefridus Dei Gratia Abbas Gottwicensis”.

Címeres supralibros mindkét kötéstáblán.

Bessel gazdag életútjának minden állomását részletesen leírja A. Bigelmair,²⁹ magam csak a legfontosabb tényeket ismertetem. 1693-ban lépett a rendbe, államférfi, történész, 1714-től göttweigi (Alsó-Ausztria) apát, az apátság könyvtárának gyarapítója. 1714–1726 között a bécsi egyetem rektora. Főműve a „Chronicon Gottwicense” (Tegernsee, 1732), további két nyomtatott munkájáról és egy kéziratáról tudunk.³⁰

Staimos, Erath és Bessel könyveinek Magyarországra kerüléséről nem találtam adatot.

Rövidítések

BUCHBERGER = BUCHBERGER Michael: *Lexikon für Theologie und Kirche*. I–X. Freiburg im Breisgau, 1930–1938.

NAGY = NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XXI. Pest, 1857–1865.

SZINNYEI = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp. 1891–1914.

VIÑAS = VIÑAS, Thomas: *Index bio-bibliographicus Scholarum Piarum*. I–III. Romae, 1909–1911.

OJTOZI ESZTER

„**Olim omnis homo natus est liber**”. A **Contrat social latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből**. A cenzúra-akták őrizték csak meg azt a sajátos kísérletet, amely Pesten, 1792-ben Rousseau egyik leghíresebb művének, a *Contrat social*nak latin nyelvű fordításban való megjelentetését tűzte ki céljává. A vállalkozás több szempontból is sajátosnak nevezhető, részben a fordítás nyelve, részben pedig az 1792-es év miatt. Rousseau műveit ugyanis, jóllehet számos nyelvre lefordították, de latin változatának kiadására valószínűleg egyedül csak nálunk tettek kísérletet.¹ Bár a latin nyelv uralma ellen az irodalomban és a tudományban a hetvenes évektől kibontakozó nyelvi-irodalmi mozgalmak éppenúgy síkraszálltak, mint a német nyelv használata ellen, mégis, II. József halála után egyes nemesi körök a holt nyelvet továbbra is szívesen látták, és azt a nemesség nyelvének tekintették. Ezekben az években (1790–1793) még latin nyelvű újság is indult Budán: az *Ephemerides Budenses*, amelynek szerkesztői, Tertina Mihály majd Spielenberg Pál, a nemesi mozgalom híveiként is felvilágosult irányt képviseltek. A szóban lévő Rousseau-mű latin nyelvűségét, mint látni fogjuk, részben az a kirekesztő szemlélet sugallta, melynek értelmében e

²⁸ *Allgemeine deutsche Biographie I–LVI*. Leipzig, 1875–1912. VI. 183.

²⁹ BUCHBERGER (I. a rövidítésjegyzéket) II. 248–249.

³⁰ JOEGER, Christian Gottlieb: *Fortsetzung und Ergänzungen zum Allgemeinen Gelehrten-Lexicon*. Hildesheim, 1960. I. 1799–1800.

¹ A *Contrat social* magyarra fordításával többen is foglalkoztak ezekben az években. Legelőször Kazinczy fordította le 1790–1793-ban, de a kézirat elveszett vagy fogságba esése előtt maga a költő semmisítette meg. Vö. RÁCZ Lajos: *A Contrat social legrégebb magyar fordítása* = EPhK 1911. 156–157. – Szentmarjay Ferenc fiatalos rajongással készített fordításának töredékét Eckhardt Sándor találta meg az író elkobzott iratai között, a munkát valószínűleg letartóztatása miatt nem tudta befejezni. (ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. é. n. 41–45.)

nyelvet csak a műveltek értik meg. Az európai demokratikus gondolkodás ezen egyik alpműve esetében e stílustalan eljárás bizonyára a cenzúrahatalóság engedékenységre is számított, hiszen az olvasók körének a latin nyelvtudás alapján való korlátozása esetleg rokonszenves is lehetett volna számukra.

A mű latin nyelvűségén kívül szokatlannak és merésznek tűnik az engedélykérés időpontja is: 1792 szeptemberében, I. Ferenc trónralépése nyomán már előrehaladtak a cenzúraszigorítások, és már javában megindult Batsányi folyóiratának, a *Magyar Museum*nak az üldözése is.

A bécsi származású könyvkereskedő, Joseph Stahel és a würzburgi eredetű Adam Kilian társulásából alapított, könyvkereskedelemmel és könyvkiadással foglalkozó pesti cég 1792. szeptember 27-i dátummal beadványt intézett a helytartótanácshoz.² Ebben előadják, hogy egy bizonyos magyar nemes, mint később kiderül Czindery László,³ Rousseau *Contrat social*-ját latinra kívánja fordítani, de a helyi cenzúra által támasztott nehézségek miatt tervétől elállt. A kiadók viszont azt állítják, szükség lenne arra, hogy a Tacitus ékeesszólását és a tartalom súlyát egyesítő munkát az olvasók pontosan értsék meg. A fordító helyes latinságával elkerülte mind a szolgai, mind a túl szabad fordítást; ezt egyébként bizonyítani is kívánják az első könyv három első fejezetének mellékelt fordításával. Ez így kezdődik:

„Olim omnis homo natus est liber, nunc omnes ubique inter vincula gemunt, et qui se ceterorum Dominum arbitratur, servus est, et ipse. Unde haec revolutio? equidem nescio. Quid est, quod eam iustam, legitimamque queat efficere? Confido me huic questioni satisfacturum.”

Stahel és Kilian beadványa a továbbiakban arra tér rá, hogy e fordítás az eredetivel szemben azért is megfelelőbb, mert az utóbbi, részben fenséges stílusával részben az idegen nyelv kétértelműségével az oktalan olvasókat megtevesztheti. A kinyomtatás mellett szól az is szerintük, hogy a latin nyelv távol tartja a mű olvasásától a tömegeket, azt csak a műveltek fogják érteni, akik a könyvet nem értik félre, és nem tulajdonítanak neki olyan rossz szándékot, ami a szerzőtől is távol volt. Vagyis, fejeződik be a Stahel és Kilian-féle beadvány, semmi sem indokolja, hogy a fordítás kiadásának az engedélyezéséért ne folyamodhatnának.

A helytartótanács referense, az exjezsuita Mathias Rietaller rövid időn belül válaszolt a beadványra. Budán, október 5-én kelt levelében elutasítja a fordítás kiadására vonatkozó kérést.⁴ Szerinte (minthogy ők is egybevetették a fordítást az eredetivel), ellentétben a beadványozók véleményével, a francia szöveg kristálytisza, mint az a víz, amely sziklákat tör össze, a latin fordítás viszont nincs tekintettel a latin nyelv sajátosságaira, több helyen a világosság és a kifejezések terén oly hevenyészett, hogy a latinra fordított munkát újra kellene a latin nyelvre lefordítani.

Rietaller ezután rámutat arra, hogy Rousseau korábban tolerált műveit sem lehet ürügyül felhozni. 1782 és 1792 között ugyanis több művét is betiltották. Még a *Confessions* című művét sem sorozták az engedélyezettet osztályába, pedig ez nem is érdemel oly sok megfontolást.

A tiltott művek katalógusa érvet nyújt ahhoz, hogy Rousseau *Contrat social* című művét a toleráltak közé kell tenni; a *Contrat social* az Index 260. lapján a tiltottak közt volt.

De nem áll fenn az a vélemény sem, mely szerint Rousseau műve 1782-ben a toleráltak közé került, mivel abban vakmerő nézetek találhatók, és a kinyomtatás engedélye ezért nem állhat fenn. Az újabb királyi rendelkezések megszüntették a korábbi direktívákat 1785. október 24-én, 1786. április 11-én és 1787. október 9-én. Az 1786. április 11-i királyi rendelkezés kimondta:

„derley tolerirte Bücher aber nach der dieser Revisorat schon mitgetheilten Verordnung eben so wenig als die verbothene aufzulegen sey Stücke, so wird dieser Revisorat damit aufgetragen dahin die Sorge zu richten, daß ähnliche, nur tolerirte Bücher eben so wenig, als die verbotenen aufgelegt werden sollen.”

² OL Depart. Revisionis Librorum N° 1–46. 172–184.

³ Az aktákban csak a vezetéknev szerepel, SZINNYEI alapján valószínű, hogy Czindery László Somogy-megyei alispánról van szó, akinek 1795-ből kéziratban fennmaradt egy ily című munkája: *Beszéd az országgyűlésre készült követekhez. (Magyar írók élete és munkái. II. 522.)*

⁴ OL Depart. Revisionis Librorum N° 1–43, 46.

Vagyis nem enyhítették a szabályokat; a tolerált könyvek éppúgy nem kiadhatók, mint a tiltottak.

Rietaller ezután arra hivatkozott, hogy a fentieket a fordítónak már a cenzúra-hivatal is kifejtette, de a szerző mégis panaszt tett a helyi cenzúra ellen — vagy inkább az ilyen művek megjelenését tiltó uralkodói rendeletek ellen? Ő mindenesetre elégtételt kér „sértegetései és ármánykodásai” miatt a helytartótanácsból.

Végül azt hangsúlyozza, hogy az egész mű mennyire nem illik bele a korba. „Rousseau úr” ugyanis gyermekkorától kezdve republikánus eszméket szívott magába, és jogi-politikai nézetei is ezek szerint alakította ki. E nézetek a cenzor szerint nem csak túlzók, hanem veszedelmesek is.

Egyébként mivel a fordító annyira sürgeti a mű kinyomtatását és mert az egész ügy oly komoly, felkéri a helytartótanácsot mint legfőbb cenzura hatóságot, hogy gyakoroljon fölötte szuperrevíziót, és döntse el, hogy teljesíthető-e a könyvkereskedők kérése: kiadható-e Rousseau „Contractus socialis” című művének latin fordítása, vagy nem.

A helytartótanács elutasította a kérést, noha egyesek — így gróf Haller Antal, gróf Barkóczy Ferenc és báró Podmaniczky József — más véleményen voltak.⁵ Ők állítólag azt javasolták, hogy a kiadás engedélyezéséért forduljanak az uralkodóhoz. Ez — I. Ferencről lévén szó — nem bizonyulhatott használatos javaslatnak.

KÓKAY GYÖRGY

Szentjóni Szabó László és Kazinczy kapcsolatáról. Szentjóni Szabó László személyét és munkásságát leginkább Batsányihoz köti az irodalomtörténetírás.¹ Pályája indulásakor azonban legalább olyan jelentős alakuloban lévő kapcsolata Kazinczyval, aki igen sokat tett meg- és elismertetéséért. 1789 elején Horváth Ádám Kazinczy levélbeli híreire reagálva (amely levelek azonban nem maradtak fenn) kétszer is érdeklődik Szabó László után, bővebb információkat kérve.² Márciusban Földi János már Szabó verseiről (pl. *A' Czenczi rózsájáról*) ír véleményt, melyeket Kazinczy küldött neki, majd augusztusban újra visszatér erre, Kazinczyval való verstani jellegű vitája miatt.³ Szentjóni is kapott Kazinczytól írást: a *Bács-megyey* 1789 áprilisában mind kéziratban, mind nyomtatásban nála volt.⁴ Szeptemberben ismét verset küld Kazinczynak, amit az Horváth Ádámmal vitat meg levélben,⁵ majd ugyancsak Horváth Ádámmal közli *A' Pánlika* című idillt is, amit Horváth megbírál, átdolgoz, ki is egészít.⁶ 1790 őszén Földi János számol be Kazinczynak Szentjónival való többszöri találkozásáról.⁷ Tudjuk továbbá, hogy Kazinczy esztétikai könyvet, egy Batteux-t ajándékozott neki,⁸ s hogy négy versét közölte az *Orpheusban*,⁹ valamint beszámolt *A' Pánlika* lefordításáról.¹⁰ Budára kerülése után Szabó ritkábban találkozott Kazinczyval

⁵ Vö. ECKHARDT Sándor: *i. m.* 40–41. — Eckhardt röviden megemlékezik e Rousseau-kiadás tervéről, de az ügy érdekességére való tekintettel a fentiekben részletesen ismertettük az eredeti akták alapján a beadványt és annak sorsát.

¹ Vö. GÁLOS Rezső: *Adatok Szentjóni Szabó László költeményeihez* = ItK 1907. 108–113.; GÁLOS Rezső: *Szentjóni Szabó László*. Bp. 1955. 37–38.; *Batsányi János összes művei*. Sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Bp. 1953. I. 355–358. Kazinczyval való kapcsolatáról l. GÁLOS monográfiáját (*i. m.* 36–38.).

² *Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXI*. Közzéteszi VÁCZY János. Bp. 1890–1911. — XXII. (I. pótkötet) Bp. 1927. — XXIII. (II. pótkötet) Bp. 1960. (a továbbiakban: KazLev.) I. 281., 191.

³ KazLev. I. 304–305., 442–443.

⁴ KazLev. I. 323.

⁵ KazLev. I. 469–470., 476.; l. erről részletesen később.

⁶ KazLev. I. 493–497., 499–503., 509., 527.

⁷ KazLev. II. 121., 123.

⁸ KazLev. III. 33.

⁹ *Glycerion*: I. 44–45.; *Panasz*: I. 237–241.; *A' Tavaszhoz*: I. 360–364.; *A' Reménység*: II. 272–273.

¹⁰ *Orpheus* I. 86.

(1791-ben Selmechánán adta át neki frissen megjelent verseskötetét.¹¹ A kevés fennmaradt adat egyike szerint Ráday Gedeon közvetítésével teremtettek kapcsolatot, akinek házában Szentjóni is gyakori vendég volt.¹² Az 1790-es években azonban már nem lehetett teljesen problémátlan a kapcsolatuk, legalábbis Kazinczy Hajnóczynak írott, 1794-es német nyelvű levele erre enged következtetni. Ebben ugyanis – utalva bizonyos előzményekre – arra kérte a címzettet, hogy bírja jobb belátásra Szentjónit.¹³ (Kapcsolatuk megromlása feltehetően összefüggésbe hozható Szentjóni és Batsányi később kialakult, s egyre szorosabbá vált barátságával.) Kazinczy sok év múltán megfogalmazott véleményének gyökerei is ebbe az időszakba nyúlhatnak vissza: „Nagyon szeretett volna Úr lenni, szemtelenségig menő előre törekedése tette szerencsétlenné.”¹⁴ Mindazonáltal Kazinczy őrizte meg Szentjóni Seneca-fordításait,¹⁵ megemlékezett róla a *Fogságom naplójában* (május 8., május 18., június 1., augusztus 7.), s halálának hírérről is sokaknak beszámolt szabadulása után. Levelezésében többször előfordul Szentjóni neve a későbbiekben is, de idézett elmarasztaló véleményén túl más érdemlegeset nem találunk róla. Kapcsolatuk történetében tehát az 1790-es évek idején személyes és ízlésbeli ellentétek nyomaira bukkantunk, amelyek nyilvánvalóan befolyásolták Kazinczy értékítéletét; ez – mint annyi más korábban kedvelt író esetében – az idő múlásával szigorúbb lett. Mindennek azonban nem szabad elfednie azt a tényt, hogy az 1780-as évek végén az irodalmi élet irányában tájékozódó Szentjóni először Kazinczyhoz fordult, aki szívesen fogadta közeledését és segítette őt.

Kapcsolatukból mindössze egyetlen közvetlen forrás, egy levél maradt fenn, melyet Szentjóni írt Kazinczynek.

„Tekintetes Inspector Ur!

Minap elmaradott verseimhez most accludálok egy alázatos kérdést, az azzal öszve kötött instantiával együtt. Lehetne é vallyon nekem reménységem az ott lévő k. Akadémiába az esendő vacantia alkalmatosságával fel vétetődni? mellynek el érésébe való patrocíniumát alázatosan instálom Tekintetes Inspector Urnak. Egyébiránt tapasztalt gratiájába ajánlott Maradok
Tekintetes Inspector Urnak
N. Bányán, 15^a Sept. 1792[!?!]

alázatos hív szolgálja
Szabó László.”

E levelet Kazinczy Gábor másolata őrizte meg,¹⁶ ebből közölte Váczy János.¹⁷ A levél keltezése a másolaton és a kiadásban is: Nagybánya, 1792. szeptember 15. Ezt azonban különböző életrajzi és tartal-

¹¹ KazLev. II. 231.

¹² L. uo. és KAZINCZY Ferenc: *A Rádayak*. In: *Magyar Pantheon*, é. n. 31.

¹³ Vö. KazLev. XXIII. 44.; egyébként már korábbi, 1794. július 12-i levelében is említi Szentjónit (l. uo. 38.).

¹⁴ Kazinczy levele Toldy Ferenchez, 1827. július 24.; a vonatkozó rész egésze így hangzik: „Szent Jóni Szabó László szegény Nemes atya gyermeke Ótományból (Bihar Várm.), Debreczeni deák volt, 's Praeceptor talán Dobozy Uraknál. Nagyon szeretett volna Úr lenni, szemtelenségig menő előre törekedése tette szerencsétlenné. Ízlése' szegénységét mutatják Versei. Widrig süsslich in seinen Arbeiten wie im Leben. Valóságos párja annak [ti. Döbrenteinek, 319. l.], a' kiről ma vett leveled végén szóllasz, de kevesebb kisimúlással, mert nem forga illy társaságokban. Eggy átkozott gonorrh[o]eát vive fogságba, nem merte megvallani, skeletonná száradt, 's megholt Kufsteinban 1795. Octób. 10dikén.” (KazLev. XX. 324.) Toldy reagálása a következő volt: „Sz-Jóni felől Horvát Istvántól kaptam hiteles tudósításokat, melyek a tieddél tökéletesen egyeznek.” (1827. augusztus 11., XX. 329.)

¹⁵ Ráday-levéltár, Szemere Tár, 1. kötet, 16. tétel; másolata: MTA. K 632. 26–27.; vö. GÁLOS: *i. m.* 39.

¹⁶ MTA. M. Irod. Lev. 4-r 37.

¹⁷ KazLev. II. 280–281.

mi mozzanatok miatt tévesnek kell tartanunk.¹⁸ Szentjóni 1792 szeptemberében Mohácson tartózkodott egy hivatalos tényfeltáró bizottság tagjaként.¹⁹ Kovachich Márton Györgyhöz szóló szeptember 5-i keltezésű levelében írja, hogy „Nos adhuc integrum mensem certissime hic morabimur” („Egészen biztos, hogy ezt a hónapot is itt töltjük”).²⁰ Továbbá azért sem írhatta e levelet 1792-ben, mert ekkor Kazinczy már nem volt – ahogy Szentjóni szólította – „inspector”, azaz tankerületi iskolaügyi felügyelő (1791 áprilisában mentették fel).²¹ Szentjóni Nagybányán való tartózkodása, ottani tanári tevékenysége 1789 szeptemberétől²² 1790 augusztusáig tartott. A jozefinista iskolareformok által nyitott lehetőséget kihasználva – s talán az ekkor pozícióban lévő Kazinczy segítségével is – került protestánsként a nagybányai minoriták gimnáziumába. II. József halála után el is veszítette állását, az ehhez alapul szolgáló rendeletet augusztus 21-én adta ki a helytartótanács.²³ Szeptemberben azonban még itt tartózkodott, mert 21-i keltezésű kérvényt írt a helytartótanácshoz egy esztendei fizetésének végkielégítésként való folyósítása érdekében.²⁴ A Kazinczyhoz szóló levél megírásának időpontjául tehát csak 1789 és 1790 vehető számításba a fentiek értelmében, mégpedig valószínűbben 1790. A levél tartalma inkább az állását veszített, a kiutat kereső Szentjónit állítja elének, mintsem a frissen munkába állót, aki 1789 szeptemberében volt. A kiszemelt nagyváradi állást az ottani királyi akadémián egyébként meg is pályázta, fennmaradtak későbbi, 1791. július 15-én kelt kérvényei a helytartótanácshoz, amelyekben ez iránt folyamodik.²⁵ Egyébként a feltételezhető olvasati vagy íráshiba, melyet Kazinczy Gábor vétett a másolás során, szintén 1790-et valószínűsíti: ezt a dátumot könnyebben lehet 1792-nek olvasni (vagy írni), mint az 1789-et.

Tulajdonképpen le is zárhatnánk a bizonyítást azzal a megnyugtató eredménnyel, hogy a Kazinczyhoz szóló levél keletkezési ideje a legvalószínűbben 1790. szeptember 15-re tehető, ha nem lenne a levélben egy további mozzanat, amely összevetve egy másik Kazinczy-levéllal, további megválaszolásra váró kérdéseket vet fel. A levél után a következőket jegyezte ugyanis a másoló Kazinczy Gábor: „Három vers’ mellékletében, mik Munkái 19. 30. 33. lapján, az ott feljegyzett variánsokkal állanak. KG.”²⁶ E jegyzet szerint tehát a levéllel Szentjóni három verset is küldött, s ezek nem mások, mint amelyeket 1791-ben megjelent verskötetének megjelölt lapjain találunk, vagyis *A Reménységhez, a Glycerium Wielandból és az Eggy megvetettnék keserve*. Az nyilván igen kevésbé valószínű, hogy – mint a datálásból következik – a kötet megjelenése után, 1792-ben küldött volna olyan verseket, amelyek már gyűjteményében nyomtatásban megjelentek, az sokkal inkább feltehető, hogy még kézirat formában küldte el ezeket Kazinczy mintegy mutatóba. S ez nem pusztá feltevés, mert Kazinczy maga írta egy Horváth Ádámmal szembe fordított *Glycerium* című költeményében: „Szabó László ex Schola normalis Magni Varadiensis Nagy Bányára pro docenda Rhetorica et poesi vitetett-által. Tegnap ezt a’ szép éneket kaptam tőlle.”²⁷ s teljes egészében idemácsolja a Wielandból fordított *Glycerium*-ot. A levél 1789. szeptember 19-én kelt – előző nap, tehát 18-án vette Szentjóni levelét, így az akár kérdéses levelünk is lehetett, hiszen *szeptember 15-én és Nagybányáról* íródott, s bizonyosan *nem 1792-ben*, hanem vagy *1789-ben*, vagy *1790-ben*. S ha ehhez hozzávesszük azt a tény is, hogy ez a vers, a *Glycerium* helyet kapott az *Orpheus* legelső számában,²⁸ amely 1789 decemberében jelent

¹⁸ Javítanunk kellett továbbá a szövegen a „h. Akadémiába” résznel is, mert a „h.” nyilvánvalóan téves olvasat, Nagyváradon k. [irályi] akadémia működött.

¹⁹ Vö. erről részletesen GÁLOS: *i. m.* 85–91.

²⁰ OSZK. Quart. Lat. 43. VIII. kötet 41. l.; közli GÁLOS: *i. m.* 125, 127.

²¹ Vö. VÁCZY János: *Kazinczy Ferenc és kora*. Bp. 1915. 366–368.

²² Vö. KazLev. I. 469., l. alább idézve.

²³ Vö. GÁLOS: *i. m.* 25, 27, 30.

²⁴ Országos Levéltár, C 67. Htt. It., Litt. pol., 1790., fons 45., pos. 12.

²⁵ Országos Levéltár, C 84, Dep. Grem. Ord., F. 1., N. 258., 3–4. és C 67, Htt. It., Litt. pol., 1791., fons 52., pos. 38.; vö. GÁLOS: *i. m.* 32–33.

²⁶ MTAK. M. Irod. Lev. 4-r 37.; KazLev. II. 281.

²⁷ KazLev. I. 469.

²⁸ I. kötet, 44–45.

meg,²⁹ fel kell tennünk a kérdést, hogy miért küldte volna el versét 1790 szeptemberében ismét, mikor azt Kazinczy már majd egy évvel korábban meg is jelentette. Úgy tűnik tehát, hogy a Kazinczyhoz szóló kérdéses levél megírását az életrajzi mozzanatokból adódó következtetésekkel szemben mégis 1789 szeptemberére, nem sokkal Szentjóni Nagybányára kerülése utánra is tehetjük, mert a levélben küldött Wieland-fordítás kézhezvételére Kazinczy egy bizonyosan 1789-es levélben azonnal reflektál. Ebből az is következik, hogy a Kazinczy által Horváth Ádámnak továbbküldött szöveg (amit Szentjónitól frissiben kapott) lehet az a variáns, amelynek eltéréseit a később megjelent szövegtől Kazinczy Gábor Szentjóni 1791-es verskötetébe utólag feljegyezte („az ott [ti. Szentjóni kötetében] feljegyzett variánsokkal állanak”).

A debreceni Egyetemi Könyvtár állományában rábukkantunk *Szentjóni Szabó László költeményes munkáinak* azon példányára, amelyben megtalálhatók az itt emlegetett feljegyzések. A jelenleg 762.594-es jelzetet viselő kötet címlapján possessori bejegyzés („Kazinczy Gáboré 1833. 42 x. c. p.”) olvasható, a 20., a 30–31. és a 33–34. lapokon vonalas jelölés, illetve szöveges jegyzetek találhatók. Minthogy e példány Kazinczy Gábor tulajdona volt, s a bejegyzések a levélhez fűzött jegyzetben oldalszámmal megnevezett versek mellett olvashatók, nem lehet kétséges, hogy ezek azok a kérdéses variánsok, amelyeket Kazinczy Gábor a Szentjóni által Kazinczy Ferencnek küldött versszövegek alapján őrzött meg. A meglepetés csak akkor ér bennünket, mikor e bejegyzéseket összevetjük a *Glycerium* Kazinczy által Horváth Ádámmal küldött szövegével: a két szöveg nem azonos, valójában nem sok, de karakteres eltérés mutatkozik a kettő között, amelyek nehezen lennének magyarázhatóak másolási hibaként. Ha viszont nem azonosak (és elfogadjuk Kazinczy Gábor bejegyzéseit pontosnak és hitelesnek, amit kétségbe vonni nincs okunk), akkor fel kell tételeznünk egy újabb változat létezését, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy Szentjóni 1789 szeptembere után 1790 szeptemberében is elküldte Kazinczynak e versét, átdolgozott szöveggel. A probléma tisztázásához elengedhetetlennek látszik a szövegváltozatok összevető vizsgálata.

Négy szövegünk van. Az első (K_1) az, amit Kazinczy Horváth Ádámnak küldött el 1789. szeptember 19-i levelében, mint frissen kapottat. A második (K_2) az *Orpheus*-ban megjelent szöveg, amely nyilván az első változaton alapul, hiszen az *Orpheus* első számának kézírata 1789 novemberében került nyomdába. A harmadik (K_3) a kérdéses levelünkben elküldött változat, amelyet Kazinczy Gábornak az 1791-es verskötetbe utólag beírt (és hitelesnek elfogadott) variánsaiból ismerünk, s amelynek a keletkezési idejét talán mégis 1790-re kell tennünk, mert nem azonos az első variánssal. A negyedik (K_4) a nevezett verskötetben megjelent variáció (nem különítve ezúttal el az alapjául szolgáló autográf tisztázattól, mely cenzúrai-nyomdai példányként szolgált, s amely apróbb, jelentéktelen eltéréseket mutat a nyomtatásban megjelent szöveghez képest). A szövegközlés alapja ez utolsó, végleges változat, a kézirat³⁰ szerint, az eltérések számbavételekor nem tüntetjük fel az írástechnikai, a helyesírási és a központoszásban mutatkozó különbségeket, csak a szó és szótag nagyságú variánsokat; ezeket dőlt betűs szedéssel jelöljük.

Glycerium Wielandból.

Ah, nints többé a' kit szerettem
Az a' jó nyájas lélek
Ő vele mindent el-vesztettem
Meg se kapom míg élek.

Ő érdemli szívem fájdalmát
's Terhes sullyát kínomnak
Egyedül tsak az ő sírhalmát K_1 K_3 ; 'S Egyedül'
Hívom tulajdonomnak

²⁹ Vö. *A magyar sajtó története* I., szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. 219.

³⁰ OSzK. Oct. Hung. 212. 37–38.

A' hová őt <i>el</i> -temettettem Nints senkinek tudtára 's Szép tellyes rósákat ültettem Szomorú sír-halmára.	K ₁ , K ₃ : őt temettettem K ₁ , K ₂ : <i>Senkinek sints</i>	K ₂ : <i>őtet</i> temettettem
Mellyek.olly szépen virágoznak Mint az ő szép kebele 's Ott <i>kedvesebben</i> illatoznak Jobb szaggal lévén tele.	K ₃ : <i>Kik</i> olly K ₁ : <i>kedvesen</i>	
Egyszer, minden esztendőbe A' helyet meg-keresem Hol egy magános erdőbe Nyugszik az én kedvesem.	K ₂ : <i>Én egyszer</i> K ₁ : magános <i>tetőben</i>	K ₂ : <i>Holott egy</i>
's Búsult szívem unalmába Rósát vévén kezembe Igy virágzál hajdanába! El-gondolom lelkembe.	K ₂ : Búsúlt szívemnek K ₁ : <i>virággal</i>	K ₂ : <i>virágoztál</i>
's Széllyel tépvén leveleit Sírjára hintegetem 's Ifjúságom örömeit Könyvezve emlegetem.	K ₂ : 'S <i>el-tépvén halvány</i> leveleit K ₂ : <i>ifjúságomnak</i>	
Ezen érzékeny harmatja Hív szívem fájdalmának Légyen kedves áldozatja Kedvesem árnyékának.	K ₁ , K ₃ : 'S Ezen K ₂ : <i>kedvellett</i>	K ₂ : Ez érzékeny <i>harmatozatja</i>

Az összevetésből az a szembeötlő következtetés adódik, hogy az eltérések legnagyobb része érinti a versrítmust; megkockáztatjuk, hogy a változtatások és átírások lényegében a ritmus átalakítása végett születtek. Már az első változatot kézhez kapó Horváth Ádám erről az oldalról közelítette meg a verset. Kazinczynek írott 1789. október 5-i válaszában ezt olvashatjuk: „Szabó Lászlót nem ismerem; mitsoda idejű ember lehet? 's ismerhetem e őtet valaha? — Az esze szép; minden sornak utánna írhattad volna a' *Bravót*. [Ugyanis Kazinczy a 7–8. sor mellé jegyezte e szót.] hanem a' mechanismusra nézve ezt obser-válom: hogy a' két első strófában a' szótagokat meg sokasította; mert ez az ének a' mint sorai mutatják az utolsóbb strofáknak; a' Faludi Fillis nyugszik-jának Áriájához van szabva. a' mint az én Uj esztendő hajnali Énekem, 15 Syllabájú sorok volnának caesurával a' harmadik strofa már jól van kezdve. A' hová őt temettettem, senkinek sints tudtára, de az utólja megint sok syllaba, 's szép tellyes rósákat ültettem szomorú sírhalmára. a' négy utolsó strofa egésszen kiüti a' mértéket: ettől fogva: Egyszer minden esztendőben etc. — 's ez a' darab, a' dall szerint mind öszve négy vers volna; — mi okonn különböztette a' szótagok számát, azt nem tudom: Kérd meg tőle.”³¹ Horváth Ádám tehát felfigyelt a verselés szabálytalanságára, arra, hogy hol kilenc, hol nyolc szótagot találunk a strofák páratlan soraiban.³² Egész

³¹ KazLev. I. 476.; idézi GÁLOS Rezső is (*Szentjóni Szabó László költeményei*. Bp. 1911. 226.). Ugyanitt közli Gálos a fordítás alapjául szolgáló Wieland-elbeszélés vonatkozó sorait. Minthogy az eredeti próza-írás volt, az átültetés verselési szabálytalanságai biztosan nem ennek követéséből erednek.

³² GÁLOS Rezső ugyan kiadása jegyzeteiben sorszámokkal e verset jelölte meg Szentjóni két idő-mértékes próbálkozása közül az egyiknek, de ez nyilván sajtóhiba vagy elírás, mert bizonyosan az utána

pontosan: a K_1 -ben az első két strófa 9/7/9/7 osztású, a harmadik 8/7/9/7, a negyedik 9/7/8/7, a további négy 8/7/8/7; a K_2 egésze 9/7/9/7 szótagszám-elosztást mutat; a K_3 -ban az első két versszak 9/7/9/7, a harmadik és a negyedik 8/7/9/7, a többi négy pedig 8/7/8/7 elosztású; a K_4 első fele 9/7/9/7, a második fele 8/7/8/7 képletű.

Az eltérések magyarázata aligha lehet az, hogy elvétette az ütemet Szentjóni; márcsak azért sem tehető ez fel, mert a későbbi variánsokban többször is lehetősége lett volna, hogy kijavítsa a „hibát”. Egy variációról, a K_2 -ről ugyan még feltételezhető lenne ez a javítás, hiszen a négy közül ez az egyetlen szabályos ritmusú, de bizonyosra vesszük, hogy az átdolgozás nem Szentjónitól, hanem Kazinczytól ered. Kazinczy ugyanis a következőket írta még Horváth Ádámnak a vers levelébe történt másolása után: „Ez a' darab édes Barátom! még sok helye kíván ráspolyt; de így is eléggé szép. Kérlek igazgasd meg Te, a' kinek dedit ore rotundo Musa loqui!”³³ Horváth válasza a verselésre tett megjegyzéseket követően: „Ha az Originált látnám, meg fogadnám kívánságodat; de a' nélkül igazgatásba bele kapni nem merek.”³⁴ Ha ezek után egy-két hónappal az *Orpheus*-ban egy átalakított, szabályos verselésűvé tett szöveg jelent meg (K_2), majd egy évre rá Szentjóni mégis újra elküldte Kazinczy-nak e verset (K_3), figyelmen kívül hagyva az *Orpheus*-beli közlést, s 1791-es kötetében sem e szerint véglegesítette (K_4), joggal tehetjük fel, hogy az *Orpheus* szövege nem tőle származik, hanem minden valószínűség szerint Kazinczytól (erre vallanak az olyan finomkodó kiigazítások is, mint *kedvellett*, *harmatozatja*). E szövegvariáción kívül tehát mindegyikre a verselés valamelyes szabálytalansága a jellemző, amiből arra következtethetünk, hogy Szentjóninak célja volt némi szabálytalanság megőrzése, mégha folyamatosan csökkentette is ennek mértékét; de hogy „mi okonk különböztette a' szótagok számát”, arra Horváth Ádámmal hasonlóan mi sem tudjuk a feleletet. Úgy véljük tehát, hogy az átdolgozások elsősorban a verselés kiigazítása miatt készültek, s nem látjuk különösnek, hogy ugyanazt a verset kétszer is elküldte Kazinczy-nak, ráadásul azután, hogy már meg is jelent; sőt, éppen azért küldhette el ismét, mert nem fogadta el Kazinczy *Orpheus*-beli kiigazításait.

Ami pedig a másik két verset illeti, azokat, amelyeket — Kazinczy Gábor feljegyzése szerint — a *Glyceriummal* együtt küldött Szentjóni: a 19. lapon kezdődő *A' Reménységhez* című vers mellett nincsenek változatok feljegyezve, csak egy vonás látható a vers végénél, ez szintén megjelent az *Orpheus*-ban,³⁵ de *A' Reménység* címmel és igen eltérő szöveggel, s ami lényeges, 1790-es dátummal, valamint olyan jegyzettel, amely már törvénytanulónak mondja Szentjónit, múlt időben említve nagybányai tanárkodását; a 33. oldalon kezdődő *Eggy meg-vetettnek keserve* mellett vannak variánsok, ez viszont nem jelent meg. Ha igaz, hogy *A' Reménység* 1790-ben készült, akkor azt nem küldhetette Kazinczy-nak csak 1790-ben, így ez is kérdéses levelünknek erre az évre való datálását támasztja alá. Azt azonban nem tudjuk, hogy Kazinczy Gábor miért nem jegyeztet e vershez változatokat, mikor az *orpheus*-beli szöveg, amelynek alapja logikusan az a kézirat lehetett, amelyet a levéllel küldött Szentjóni, jelentősen eltér a végleges változattól. Talán éppen ezért, túl sok lett volna a feljegyezni való?

Összességében: Szentjóni Kazinczyhoz szóló egyetlen fennmaradt levelének 1790-re keltezését minden szempontból igazolódni látjuk, mind az életrajzi tények (Nagybányáról való kényszerű eltávozása, a nagyváradi álláslehetőség), mind a Wieland-fordítás szövegváltozatainak és *A' Reménység* dátumozásának tanúsága szerint is. A filológiai bizonyítás során azonban — reményeink szerint — főbb vonalaiban kirajzolódott Szentjóni és Kazinczy kapcsolata is, továbbá bepillantást nyertünk Szentjóni alig-alig ismert műhelyébe.

DEBRECZENI ATTILA

következő *Az első borotválkozás* címűre gondolt, mint az monográfiájából is kiderül (I. Szentjóni Szabó László költeményei. Bp. 1911. 227., ill. GÁLOS: i. m. 21, 28. és 50.

³³ KazLev. I. 470.

³⁴ KazLev. I. 476.

³⁵ 7. szám, II. kötet, 272–273.

Kiadatlan Csokonai-jegyzetek. A Csokonai-kritikai kiadás munkálatai kapcsán a szorosan vett szépirodalmi munkák mellett figyelmet kell fordítani a Csokonai által készített autográf jegyzetanyagra is. Úgy tűnik, jelenleg még nem látható be, hogy milyen tudományos hozzádélka lehet annak a munkának, amely ezt a szövegállományt áttekinti, és — ahol és amennyiben indokoltnak látszik — a kritikai kiadás szöveg-gondozási és szövegfeldolgozási módszere szerint a kiadás követelményeinek megfelelően feldolgozza és közlést teszi. Ám mégis indokoltnak látszik, abban az esetben is, ha mindez az írásos anyag nem is valószínű, hogy változtatna a szakirodalom jelenlegi Csokonai-képén: de itt azért óvatosan közbe kell szúrni, hogy elsősorban a manifeszt Csokonai-képen. A könyvkivonatok, különféle kiadványokból készített jegyzetanyag, kéziratok másolatok, fordítások, feljegyzések, vázlatok, tervek, olyan töredékek, amelyeknek az összefüggésrendszere csak a szerző tudatában létezhetett, számára is állandó alakulásban. Mindennek a belső összefüggéseit, az egyes tételek célját és szándékát stb. kutatni, keresgélni, találgatni valószínűleg felesleges és meddő tevékenység lenne. De nem is lehet cél, különösen nem a kritikai kiadás számára. És hasonló módon nincs értelme, sem jelentősége annak, hogy mindeme írásos anyagnak a Csokonai műveltségében, olvasottságában, megvalósult műveiben, gondolkodásában, világképében elfoglalt helyét és mélységét kellene mérlegelni és latolgatni. Azt hiszem, mindennek inkább kortörténeti jelentősége van: egy műveltségi modell működését teszi láthatóvá, a technológiáját, azt, ahogy válogat, szelektál, összegyűjt; azt a módszert, ahogy a rendelkezésre álló anyagot kezeli; azt a habitust lehet benne nyomon követni, sejtetni, érzékelni, amely a műveltséggel, a kultúrával szembeni viselkedést jelenti. Azt, ahogy a kultúra intézményjellegű részeit elsajátítja, lebontja, elemzi, megszüri, aztán, ahogy a maga számára, beleépítve egy újabb, vagy legalábbis variánsszerű technológiát, újra felépíti. Aztán lehetővé teszi a szellemi tájékozódás nyomonkövetését (akár kronologikusan; ha rendelkezünk megbízható fogódzókkal), de arra nem alkalmas, hogy ebből a szerző tényleges tájékozottságára vonatkozó következtetéseket vonjunk le; inkább csak a tájékozódására, illetve arra a technológiára, ahogyan a kulturális közvetítő rendszereket kezeli.

Differenciáltabbá teheti ez az anyag azt az elgondolást, hogy Csokonai esetében is egy, afféle mindenes gyűjteményről, compendiumról, omniáriumról¹ van szó, amely azonban egyrészt a kor által kikényszerített (könyvszűke, papírtakarékosság, gyűjtemények hiánya), másrészt a tudás elsajátításának és reprodukálásának, az előző feltétel által befolyásolt, technikai környezete és működési módja.² Mindennek inkább művelődésszociológiai jelentősége lehet, azonban ösztönzést esetenként akár a pusztán cím is adhat(na).³ Tehát, ha a manifeszt módon megfogalmazott és megfogalmazódó Csokonai-kép nem is fog módosulni, a kutatók számára hozzáférhetővé válik egy műveltségi modell működésmódjába való bepillantás, egy műveltséganyag és a vele szembeni mentalitás közelebbivé, átélhetőbbé, érthetőbbé válhat.

¹ Vö. FEKETE Csaba: *Csokonai tanulmányai* = *Studia Litteraria XXIV* (1986). 67–91. Továbbá elgondolkoztató annak a közös tanulási folyamatnak a technológiája (a tanulás részmozzanatainak a collatiók általi felosztása, közös megbeszélés, egymás jegyzeteinek a lemásolása: végső soron egy közös, konvencionális, átjárható, kicserélhető logika működtetése), amelyről a Kölcsey és Kállay által készített könyvkivonatok tanúskodnak. Most számomra nem is a jegyzetelt anyag, a jegyzetek hordozta eszmetörténeti, filozófiai stb. anyag jellege az érdekes, hanem a kivonatok kölcsönös használata, az értelem kiszűrésének, a tanulásnak, a tudás elsajátításának ez a közhasználatú módja, és ezzel párhuzamosan az anonimitása. Ennek gyakorlati működésére vonatkozóan lásd CSORBA Sándor: *Kölcsey és Debrecen*. Debrecen, 1982. 85–89.

² CSORBA Sándor Kölcsey debreceni diákéveinek tárgyalása kapcsán visszautal arra, hogy Kölcseyék tanulótársasága (Kölcsey, Kállay, Takáts, Freytag) erre a tradícióra épülve alakul ki. Illetve, hogy ez a metódus a kollégiumban még a század harmincas éveiben, Péczely József tanársága alatt is, az állandó tanügyi reformok ellenére, működik. Ez a fajta közös munka, technológiáját tekintve hasonló a compendiumnak, az omniáriumnak a tanulást, az olvasottak elsajátítását szervező, meghatározó jellegével. Vö. CSORBA Sándor: *i. m.* 98–93.

³ KÓKAY György: *A „Fanni hagyományai” forrásaihoz* = *MKsz* 1994/2. 207–209.

Mindennek a hatására a látens Csokonai-kép lassú módosulása következhet be, természetesen a kutatók körében.⁴

A fentebb elmondottakra lehet példa Csokonai néhány, eddig még közre nem adott kijegyzése: könyvzeti adatok, illetve jegyzetanyag. Debreczeni Attila hívta fel rájuk a figyelmet, ezért, valamint a munka folyamán adott hasznos tanácsaiért is köszönettel tartozom neki.

Bizonyos szempontból meglepő a K 672/II kéziratos kötet 35 lap verzóján kezdődő és rectóján végződő írónos írás. A magyar kultúrtörténet szempontjából mindenképp izgalmas, hogy Csokonai kezében szintén megfordult Girtannernek⁵ a francia forradalomról készített beszámolója. Szauder József szövegkiadása alapján tudható, hogy ugyanebből a munkából Kölcseynek is vannak jegyzetei, amelyeket valójában Kállay készített, Kölcsey csak lemásolta. De ebben az esetben nem pusztán a kompendium-készítés technikája működött, nem csak lemásolta, hanem Kölcsey későbbi tanulmányainak utalásai, hivatkozásai megerősítik azt a feltevést, hogy maga Kölcsey is alaposan áttanulmányozta.⁶ Csokonai fennmaradt jegyzetei alapján azonban igazából csak a tény, hogy volt a kezében a könyv, lehet számontartani, valamint azt, amit a Csokonai által jegyzetelt részek tematikus kapcsolódása kirajzol az érdeklődés irányára vonatkozólag; de az tendenciájában valami másról árulkodik.

Historische nachrichten und Politische Betrachtungen über die französische Revolution von Christoph Girtanner. Berlin 1792 in 8 Bänden.

Erster Band. pag. 4.

Despotische Druck macht stille und ernsthaft. Wer hart gedrückt ist, wem der Gram am Herzen nagt, der lacht nicht und scherzt nicht! —

pag. 7. eher möglich wäre, den Lauf eines Flusses aufzuhalten, als den gesprächigen Frankreichern die Zunge zu binden.

pag. 9. *Pelisson* ein berühmter Gefangener, gelangte endlich eine Spinne — sie war der Gegenstand seiner zärtlichsten Zuneigung, weil sie das einzige Geschöpf um ihr her war. Unvermuthet kommt der Gefangenwärter herein, und findet den Gefangenen im Gespräche mit seiner geliebten Spinne. Mit großer Kaltblütigkeit ergreift Jener das kleine Insekt, wirft es auf die Erde, und zerguetscht es mit dem Fuße.

pag. 10. Auch *la Tüde* ein leichtsinniger Jüngling, weil er Verse gegen Maitresse des Königs, Pompadur geschrieben hat, 35 Jahre mußte er der gefangen in gefängniß <zúr> überleben — Er hatte jung Leben <...> gemacht.⁷

⁴ Úgy tűnik fel számomra, hogy többek között erre tett kísérletet (elmélyült és programszerű bevezetőjével) Kölcsey (és Kállay) compendiumának Szauder József általi kiadása: *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai, 1809–1811, (Kölcsey és Kállay Ferenc műhelyének kézírataiból)*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket készítette SZAUDER József. Bp. 1968.

⁵ Girtanner, Christoph G. (1760. 11. 7. – 1800. 05. 17.): német orvos, tanulmányai befejezése után európai körutat tesz (1783–1789); a francia forradalom kitérése után főként politikai szakíróként működik; a francia forradalom eseményeit bemutató főművét 1791-ben kezdte írni, és 1797-ig 13 kötetet adott közre, melyekben a franciaországi eseményeket időben 1793 júniusáig követi nyomon. — Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie, IX. Bd.*, 189–191, Leipzig, 1877.

⁶ CSORBA Sándor: *i. m.* 102–103, 105.

⁷ Wilhelm Heinsius könyvészeti repertórium a Girtanner munkájának két kiadását tartja számon: az első 1791-ben jelent meg (ez az adat a többkötetes mű első kötetére vonatkozik), a második kiadás 1803-ban látott napvilágot. Nagy valószínűséggel az első kiadás juthatott el, objektív okok miatt is, Csokonaihoz. Vö. *Allgemeines Bücher-Lexicon, oder vollständiges Alphabetisches Verzeichniß der von 1700 bis zu Ende 1810 erschienenen Bücher* von Wilhelm HEINSIUS. I–III. Leipzig, 1812. A Kollégium Nagykönyvtárában viszont a következő kiadás található: *Historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revolution* von Christoph GIRTANNER. Erster Band. Zweite, vermehrte, verbesserte, und durchaus veränderte Auflage. Berlin, 1792. bei Johann Fridrich Unger.

Girtanner munkájának egyik kiadása ma is megtalálható a Református Nagykönyvtár gyűjteményében. Azonban ennek a kötetnek, amely a második kiadás, a hivatkozásai nem teljesen egyeznek meg a Csokonaiéival. A kijegyzett idézetek értelmének helyreállítása érdekében idézem vélhetően eredeti szövegkörnyezetüket (**a Csokonai által jegyzetelt részeket kövér szedéssel kiemelve**), annak érdekében, hogy láthatóvá váljék, mi érdekelte olvasás közben Csokonait.

4. Ein Volk, welches unter der eisernen Ruthe eines Tyrannes lebt, welches die Fesseln eines morgenländischen Despotismus trägt, und bis auf das Blut ausgesaugt wird, mag immerhin leichtsinnig und flüchtig seyn: es wird sich dennoch nicht so sehr verstellen können, daß es lache und scherze, während es heimlich über erlittene Ungerechtigkeit seufzt. **Despotische Druck macht stille und ernsthaft. Wer hart gedrückt ist, wem der Gram am Herzen nagt, derlacht nicht und scherzt nicht.** Blumen munterer Freude keimen und gedeihen nicht, auf den Gefielden die ein Tyrann beherrscht!⁸

6–7. Der Hang, über alles zu sprechen, und viel zu sprechen, ist so innig in den Nationalcharakter der französischen Nation verwebt, und Schwazhaftigkeit macht so sehr den Grundzug dieses Charakters aus, daß es **eher möglich wäre, den Lauf eines Flusses aufzuhalten, als den gesprächigen Frankreichern die Zunge zu binden.**

9. **Pelisson ein berühmter Gefangener**, welcher viele Jahre, in quälender Einsamkeit, in diesem Gefängnisse zugebracht hatte, ohne ein anderes, lebendiges Geschöpf, als den Gefangenwärter zu sehen, **gelangte endlich**, nach unendlicher Mühe, dahin, **ein Spinne**, die sich in seinen Kerker verirrt hatte, zu zähmen. Sie kam wenn er rief, sie leistete ihm Gesellschaft, sie lies auf seiner Hand, und **sie war der Gegenstand seiner zärtlichsten Zuneigung, weil sie das einzige Geschöpf um ihn her war. Unvermuthet kömmt der Gefangenwärter herein, und findet den Gefangenen im Gespräche mit seiner geliebten Spinne. Mit großer Kaltblütigkeit ergreift Jener das kleine Insekt, wirft es auf die Erde, und zerquetscht es mit dem Fuße.** So **auch** dieser Zug alle menschlichen Gefühle empört: so ist doch die Geschichte, welche **La Tude** erzählt, noch weit empörender. Wegen einer jugendlichen Unbesonnenheit **mußte er fünf und dreißig Jahre lang im Gefängnisse** schmachten. Er hatte, als **ein leichtsinniger Jüngling, Verse gegen die Maitresse des Königs**, gegen Madame **Pompadour**, gemacht, und wurde deßwegen in die Bastille gesetzt, [számunkra itt még a történet folytatása lehet érdekes: az ifjú a csodával határos módon megszökök, Hollandiába menekül, elfogják, újra visszahozzák a Bastille-ba.] Seine weiche Seele wünschte sich mitzuthemen, und sichte Gesellschaft. In dem unterirdischen Kerker, in welchem er steckte, zähmte er die Ratten, mußte aber diese, seine guten Freunde, verlassen, und wurde in ein anderes Zimmer, in dem Thurme gebracht. Hier verirrt sich eine Taube vor sein Fenster. Er streute ihr Brodkrumen hin, und sie kam an den folgenden Tagen wieder. Nun zupfte er Faden aus seinen Hemden, machte ein Netz daraus, und fieng die Taube damit. Es war ein Männchen, und bald kam auch das Weibchen ihrem treuen Gefährten nach. Dieses Taubenpaar hegte er, er zähmte sie, und liebte sie bald mit außerordentlicher Zärtlichkeit: sie machten sein Vergnügen, seine Freude, seinen einzigen Zeitvertreib aus, Bald nachher kündigte ihm der Gefangenwärter an: er habe Befehl, die Tauben zu tödten. Bei diesen Worten gerieth **La Tude** in Verzweiflung. Der Gefangenwärter machte eine Bewegung, die unschuldigen Geschöpfe zu fassen; aber **La Tude** sah es, und stürzte hin, um ihm zuvor zu kommen. Er ergriff sie, und in seiner Wuth zerdrückte er sie beide. Dieser Augenblick war vielleicht der schrecklichste seines Lebens. Einige Tage nahm er keine Nahrung zu sich; Schmerz und Unwillen wechselten in ihm ab, und die Menschen

⁸ Említésre méltó lehet az érdeklődés hasonló és eltérő jellegével kapcsolatban, hogy pontosan ez, az itt szereplő rész szerepel a Kölcsey által lemásolt Kállay-anyagban is. A két fogoly megindító esete (Pelisson és La Tuda) viszont csak megemlítetik. Vö. *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai*. 239.

verabscheute er. So lch e Züge beweisen, mehr als alle leere Deklamationen, welch ein Gefängniß die Bastille war.

Az utóbbi idézet könyvezetének a helyreállítása kapcsán azért időztem el az idézésben hosszabban, hogy érezhetőbbé váljék, mi az, ami felkeltette a könyvet jegyzetelő Csokonai figyelmét. Nyilvánvaló, hogy Csokonait tematikájukban, a „szentimentális”, végtelenen érzelmes, regényes részletek ragadták meg. Ezek a kiemelt részek persze félrevezetőek lehetnek, hiszen, a könyv első bekezdéseiből származnak, és a történeti eseményekről szóló beszámolók csak később várhatóak. Ez önmagában nem lehet érv amellet, hogy Csokonai figyelmen kívül hagyta volna a történelmi események fontosságát, vagy nem lett volna érzéke irántuk, vagy hogy a francia forradalom történeti és politikafilozófiai jelentősége nem érintette volna meg. Csak annyi említésre méltó szűrhető le mindebből, hogy Csokonait a jegyzetelés pillanatában ilyesfajta érdeklődés vezet(het)te.

Arra vonatkozólag, hogy mikor keletkezhetett ez az egy oldalnyi könyvkijegyzés, közvetett adatként arra tudunk csak hagyatkozni, hogy a lap rektóján (ahol csak a jegyzet vége, másfél sor található) *Az utolsó szerencsétlenség* egy versszakának javított fogalmazványa található, valamint a *Budai Ferencre, halála után* kezdő sorainak eredeti fogalmazványa: mindkét írás keletkezési ideje 1803-ra tehető. Arra az időre, amikor Csokonai a Lilla-ciklus „poétai románná” való szerkesztésén dolgozik.

A következő könyvészeti leírások egy kétrét hajtott, hosszanti alakú papírlapon találhatóak, a K. 679/I. kolligátum 33. lap rektóján, illetve a legutolsó tétel a verzón. Az első harmadán található két mű ugyanattól a szerzőtől, Eckartshausentól⁹ származik:

Originalbriefe unglücklicher Menschen, als Beyträge zúr Geschichte des menschlichen Elendes den Freúnden der Menschheit geweiht von dem Hofrath von *Eckartshausen*. München, 1789. 8.¹⁰ — In averse huius libri pagina

Motto:

Jusgu' à grand Dieu!

verrai je ma Patrie

D' une part éclairée, et de l'

autre abrütie! — ¹¹

Code de la Nature.

Erzählungen zúr Vergnügen únd zúr Seelenbildung. — Geschrieben von dem Hofrath Eckartschausen. — München. 1786. 8.¹²

Az elsőként kijegyzetelt könyv bizonyára járt Csokonai kezében, hiszen a könyvészeti adatok kijegyzetelésén túl a mottó is feljegyezte magának. Azonban ugyanennek a könyvnek a végén szerepel a kiadó ajánlólistája, igen pontos leírással az egyes tételeket illetően. Eckhardhausen munkáiból bő válasz-

⁹ Eckartshausen, Karl von (1752. 06. 28.–1803. 05. 12.) jogot tanult; igen termékeny író volt, számos jogi, szépirodalmi, alkímiai, misztikus mű szerzője. Pályája első szakaszában a felvilágosodás eszméit propagáló műveket ír, a vallás és a tudomány összebékítése jegyében; pályája második szakaszában a vallásos munkák (pl. *Gott ist die reinste Liebe*, (1790) kerülnek előtérbe, illetve érdeklődése az alkímia és a misztika, az okkult tudományok felé fordul. — Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie*. V. 608–609.

¹⁰ *Originalbriefe unglücklicher Menschen, als Beiträge zur Geschichte des menschlichen Elendes, den Freunden der Menschheit geweiht*. 8. [1] 795. München, Leutner. Vö. HEINSIUS: *i. m.* I. 729.

¹¹ Eckhartshausen könyvében két sorba szedve szerepel, nem kelti (tipográfiailag sem) vers benyomását. Csokonai azonban olyan kitüntetett figyelemmel másolja, mintha versszöveg volna. Sajnos nem sikerült az idézet forrását azonosítani; HOLBACH főművének utolsó, hasonló című fejezetében (*Abrégé du Code de la Nature*) ez a szövegrész nem szerepel.

¹² *Erzählungen zum Vergnügen u. zur Seelenbildung*. 8. [1] 785. München, Leutner.

ték állt az olvasók rendelkezésére. Igen népszerű és keresett író lehetett¹³. E könyvlistán szerepel az a mű is, több más könyv között, amelyet Csokonai másodikként kijegyzett, méghozzá ugyanennek a kiadásnak a leírásával.¹⁴ Ez a két adalék valószínűsítheti annak feltételezését, hogy Csokonai a második Eckartschausen-mű leírását az elsőből jegyezte ki.

Az első munka „érzékeny” levelek gyűjteménye, megható, szomorú történetek, a végén mindegyiknek tanító jellegű szentenciák találhatók, amelyek az elbeszél, egyébként is tendenciózus történetek, események sugallt jelentését még nyilvánvalóbbá teszik. A másik kijegyzett könyvet nem volt módom megnézni; de, úgy látszik, Csokonait hasonló érdeklődés vezette: a cím alapján ítélve, jellegében hasonló munkáról lehet szó. Itt is, úgy tűnik, olyasmik ragadták meg az érdeklődését, mint a Girtanner-könyv jegyzetelése közben.

Annál figyelemre méltóbb a másik két kijegyzett munka, amelyek azonban ismét csak könyvészeti adatok jegyzetelésére engednek következtetni, egyfajta érdeklődés meglétére, de nem föltétlenül olvasmányélményre (arra vonatkozólag, hogy mikorra tehető ezeknek a jegyzeteknek a keletkezése, sajnos semmilyen elfogadható, megalapozott érv, vagy akár közvetett bizonyíték nem áll rendelkezésre):

Die Glückliche Nation, oder Der Staat < . . . > von Felizien. — Ein Múster der vollkommensten Freyheit únter der únbedingten Herrschaft der Gesetze. — Aús d[em] Französischen. — Leipzig.

1794. II Th. 8.¹⁵

Immanuelis Kantii opera ad Philosophiam Criticam latine vertit Fredericus Gottlib Born.

— Lipsie 1797. < . . . > voll. 8.¹⁶

És a harmadik egységben található egyetlen tétel:

Const. de la Republ. Française. L' an 3 de la Repub. (Septemb. 1795.) 1795. in 12.¹⁷

A filológia keresés munkálatai során felmerült még néhány észrevétel, amelyek elsősorban Csokonai esetleges Kant-ismeretére vonatkozólag jelenthetnek újabb adalékot. A szakirodalom, ahogy bizonytalanságban van Csokonai olvasottságával kapcsolatban általában, úgy arra vonatkozólag is, hogy tanul-

¹³ HEINSIUS regisztere alapján legsikeresebb munkája, amely rengeteg kiadásban jelent meg, szinte évente újrakiadták, közismertté tette a nevét: *Gott ist die reinste Liebe, mein Gebeth u. meine Betrachtung*. 8. München, Aschendorff [1] 810. [Első kiadás 1794 Prága.] — Eckartshausen közismertségével kapcsolatban két adalékot jegyeznék meg. KAZINCZY a *Fogságom naplójában* leír egy jelenetet, amikor az obrovici fenyőtőházban elveszik tőle az időközben indexre került könyveket: „Oh uram, monda Schröter — annyira megyen a dolog, hogy már az Eckartshausen imádságos könyve (Gott ist der reinste Liebe) prohibeálva van. — Az nem kár — kiáltám.” KAZINCZY Ferenc: *Versék, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek SZAUDER Mária munkája. Bp. 1979. 478. — A 19. század első évtizedeiben egy a Kazinczyétől eltérő ízlés még mindig szívesen olvasta Eckartshausen munkáit. Ez az ízlés vezethette Csokonai érdeklődését is, akárcsak Katona Józsefét, aki a *Bánk bán* írása (és átdolgozása) idején „közel 70 sorá”t vette át Eckartschausen egyik (*Der Prinz und sein Freund*. Pest, 1789) munkájának. Vö. KATONA József: *Bánk bán*. Sajtó alá rendezte OROSZ László. Bp. 1983.

¹⁴ Eckartshausen könyvében a következő leírás szerepel: *Erzählungen zum Vergnügen und zur Seelenbildung*. 8, 1786. 1. fl. 30kr.

¹⁵ *Nation, d. glückliche, od. d. Staat v. Felizien, ein Muster d. vollkommenst. Freyh.* 2 Thle. 8. Leip. Voß. 794. — Vö. HEINSIUS: *i. m.* III. Bd. 21. — aki nem ad meg szerzőt, a cím alapján sorolja be a munkát.

¹⁶ *Opera ad philos. crit.* latin. vert. F. G. Born III. Vol. 8. maj. Lips. Schwickert. 796. Vö. HEINSIUS: *i. m.* II. Bd. 549.

¹⁷ *Constitution de la République française, l' au 3 me de la République.* 12. Leipz. Schmidt. 795. Vö. HEINSIUS: *i. m.* I. Bd. 596.

mányozta-e Kantot, például.¹⁸ Az utóbbi megismertetett könyvészeti kiírások keletkezési idejével kapcsolatban semmilyen fogódzó nem áll rendelkezésére, azonban a felsorolt tételek közül az említett Kant-könyv I–IV. kötete (N 80-as jelzet alatt) ma is megtalálható a Református Nagykönyvtár állományában, és a IV. (1798-as) kötet a benne található bejegyzés szerint már 1799. június 10-e óta a könyvtár tulajdonában van.

Csokonait élete utolsó néhány évében — ahogy az feljegyzéseiből, jegyzeteiből, kiadási szándékaiból, előszavaiból kiolvasható — erőteljesen foglalkoztatták irodalom- illetve műfajelméleti kérdések, és mivel, különösen az utóbbiak, a korszak esztétikai-poétikai gondolkodása szorosan kapcsolódott a filozófiai gondolkodáshoz, szükségessé tették a filozófiában való tájékozódást is. Csokonai első életúroja, Dobby Márton, ha túloz is, nem alaptalanul teszi: „a Batteux, Eschenburg és Sulzer esztézise ötet az esztétika szép mezejébe vitték és az itt vett teoriát a praxis eléggé dicsőíti. A Kant megmérhetetlen lelke ötöt a filozófia óceánjába merítette, és ezt az egész óceánt ő örülő borzadással beúszkálta. [...] Utóljára Wolf véghetetlen matézisének terhe alatt holt meg; mikor ágyba feküvén, kezei azt nem bírnák, mellére tévén úgy olvasván azt, hogy szoktassa előre képzelődését azon véghetetlenhez, melybe menendő vala.”¹⁹

Mindezt bizonyos értelemben alátámasztja az a szöveg, amelyet Csokonai a *Dorottya* kiadása elé készített, 1803. február 6-dik napjára datálva a keltezés idejét. Ennek az előbeszédnek az első része (*Előljáró Beszéd az Előbeszéd' elejébe* — az eredeti cím) fogalmazványában szerepel egy zárójelbe tett mondat, amelyet a tipográfusnak elküldött végleges szövegből kihagyott: „Közönséges dolog az Authoroknál Előljáró Beszédet írni: de még közönségesebb az Olvasóknál semmi Praefatiót el nem olvasni.

Mind a' kettőnek kell okának lenni: mert <sem> elégséges ok nélkül szintűgy nem lehet a' világon semmi is, valamilyen lehetetlen, hogy a' Praefatio azon egy időben Praefatio is legyen, ne is. (Nagy két, Igazság! mellyen felkapatása annyiba került a' Hálai Számkivetett[ne]k mint módiából való kimustrálása, amaz Északi Gondolkozónak!)”²⁰ Ez által a mondat által megidézett második személy nyilvánvalóan Kant, a korszak ismeretelméleti vitái felületes ismerete alapján pedig az is nyilvánvaló, hogy az elsőként megidézett személy Wolf.²¹ Ez a mondat többet sejtet, mint nagyon felületes ismeretet, de a mögötte álló ismeret mélységére botorság lenne bármilyen megjegyzést tenni.

A kiadatlan kéziratos anyagban található még egy előfordulása Kant nevének és egy művének (*Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*): abban az imponálóan jól megválogatott és nagy tájékozottságot mutató hosszú könyvlistában,²² amelynek a léte hosszú időn keresztül igen rejtélyesnek tűnt a kutatóknak, és összeírása, összeállítás Csokonai tájékozottságának a jeleként értelmeződött.²³ A lista keletkezése valójában sokkal kevésbé titokzatos, mint gondoltuk, és keletkezése sokkal

¹⁸ Csokonai Kant-recepciójának konkrét filológiai bizonyítékaira vonatkozólag lásd Debreczeni Attila összefoglalóját: DEBRECZENI Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője (A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)*. Debrecen, 1993. 226–227.

¹⁹ DOMBY Márton: *Csokonai élete és a kortársak emlékezései Csokonairól*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta VARGA Balázs. Bp. 1955. 50.

²⁰ MTAK Kézirattár 672/II. 22b.

²¹ Wolff (Wolf), Christian Freiherr von (1679. 01. 24.–1754. 04. 09.), német filozófus; Leibnitz filozófiájának továbbépítője és népszerűsítője; Halléban tanított, 1723-ban I. Frigyes Vilmos megfosztja állásától és számúzi determinizmus és vallásellenesség vádjá miatt; Wolff csak 1740-ben, II. Frigyes uralkodása alatt térhet vissza Halléba. *Mayers Enzyklopädisches Lexikon*. Bd. 25. 475.

²² MTAK Kézirattár 679/I. 26a–29a.

²³ „Az említett forrásokból származó tudósításokon kívül az antik és modern irodalom XVII. századi francia felfogásának magyarországi ismeretére egyetlen sovány adat utal csupán, Csokonai meg lehetőségen titokzatos könyvlistájának egyik tétele. A lista kéziratai között maradt fenn és nem tudni, mi célból készítette, illetve mennyit ismert valójában a rajta szereplő művek közül. A felsorolásban mindenesetre az európai esztétikai-poétikai gondolkodás híres alkotásai szerepelnek Baumgartentől Herderig;” I. Szajbély Mihály: *„Régiek” és „újak” a XVIII. század második felének magyar irodalmában* ItK 1985/3. 333. — Valamint DEBRECZENI Attila: *i. m.* 131.

egyszerűbb. Eschenburg *Theorie*...²⁴ könyvét lapozgatva figyeltem fel arra, hogy az Eschenburg által az egyes fejezetek végén megadott tájékoztató szakirodalomban azok a művek rendre szerepelnek, amelyek emlékezetem szerint ezen a könyvlistán is előfordultak. Amikor aztán Csokonai könyvlistájának tétel-eit és azok sorrendjét összehasonlítottam az Eschenburg által megadott művekkel és azok sorrendjével, akkor, előforduló sorrendbeli szabálytalanságoktól eltekintve, bebizonyosodott, hogy Csokonai ebből az összefoglaló műből másolta ki, nagyobbreszt szép sorjában, a könyvleírásokat. Ezt az is megerősíti, hogy sokszor követi az Eschenburg bibliográfiái leírásainak a rövidítéseit is, amely rövidítések, azt hiszem, nem konvencionálisak, hanem egyediek. Amikor Csokonai kijegyezte ezeket a könyvészeti adatokat, bizonyos szempontból ugyanazt tette, amit Eschenburg, akinek a bibliográfiája ajánló bibliográfia a kortársak számára: nem a szoros értelemben vett felhasználó irodalmat tünteti fel, hanem a témában számba jöhető irodalom válogatott ajánló bibliográfiájának létrehozására törekszik. Könyvének megfogalmazott szándéka is egy hagyományosabb és ekkor már némileg avultabb szemlélet jegyében áll: compendium jellegű, összefoglaló, tájékoztató mű megalkotása a célja. A tudás szelektálásának, elsajátításának, hagyományozásának, feldolgozásának rokon technológiája ez, mint amelyet Csokonai is használ. Ezen a könyvlista és a rajta szereplő művek igazából nem az olvasmányélmény, tájékozottság vagy a hatások bármiféle jelenléte illetve feltételezése miatt bír jelentőséggel, hanem inkább amiatt, ahogy Csokonai kijegyzi őket, abban is csak azt a hosszú és közkeletű európai tudományos hagyományt ragadhatjuk meg, ahogy a tudomány évszázadokon keresztül kisajátítja, gyűjti, szelektálja, rendszerezi, szétosztja és főként és mindenek előtt, hőpölyögteti maga előtt a tudást.

BORBÉLY SZILÁRD

*A Magyar Könyvszemle tisztelettel köszönti
Kuntár Lajost 80. születésnapja alkalmából*

Szombathely leghíresebb könyve: Mikes Kelemen Törökországi levelek. A vasi székhely 2000 éves múltjában¹ bőven akadnak olyan események, amelyek méltán nevezhetők történelmiek. Ilyennek minősíthető Mária Teréziának azon döntése, amellyel a Savaria romjaira épült, a középkorban jelentéktelenné vált települést 1777-ben püspöki székhellyé tette és Szily János győri segédpüspököt az új egyházmegye élére helyezte.

Az alkotóereje teljében lévő 42 éves Szily óriási tettvággyal kezdte meg jövőt formáló szombathelyi ténykedését. Első teendői közé tartozott a leendő papjai képzését biztosító szeminárium, maga részére a rangjához méltó palota felépítése. Határozott és erős akarattal valósította meg nagyratörő terveit. Szombathely város tiltakozása ellenére lebontatta a várat, a hozzátartozó templommal együtt, és ezek helyén a 2000 lakosú településnek 4000 főt befogadó székesegyházat emeltetett.²

Szily János már püspöksége első éveiben pezsgésbe hozta Szombathely gazdasági és szellemi életét. Az egyházi és a világi hatalom kiteljesedő működése nélkülözhetetlenné tette Gutenberg találmányának, a könyvnyomtatásnak a város falai közé hozását. A püspöki körlevelek, a megyei közgyűlési meghívók, a hatóságok különféle intézkedései és a szellemi termékek sokszorosításának igénye együttesen ösztönöz-

²⁴ ESCHENBURG, Johann Joachim: *Entwurf einer Theorie und Litteratur der schönen Wissenschaften*. Berlin, 1783.

¹ A PLINIUS által „colonia Divi Claudii Savaria” néven említett, Claudius császár (i. sz. 41–54.) alapította település 455-ben földrengés következtében romhalmazzá vált. A középkor évszázadait a győri püspökök tulajdonában élte meg.

² Felsőszopori Szily János (1735–1799) győri segédpüspökként került az 1777-ben létrehozott új püspökség élére. Szobra az általa emeltetett épület-együttessel szemben áll. Vö. *A Szombathelyi egyházmegye története, 1777–1929*. I. köt. Szerk. GÉFIN Gyula. Szombathely, 1929. 445.

ték a vármegyét és a püspökséget arra, hogy 1787-ben Szombathelyre hívják Siess József János soproni nyomdász.³

A családi tulajdonú nyomda fiókküzemét a fiú, Siess Antal József szállította Sopronból Szombathelyre, és telepítette a püspök által térítésmentesen átengedett szeminárium helyiségekbe,⁴ így — bár az első nyomdatermékeken, a Sopronban megjelentekhez hasonlóan, az apa neve szerepel — őt, vagyis: Siess Antal Józsefet tekintjük Szombathely első nyomdászának.

A „kalapos király” halálát követően a helytartótanács 1790. június 5-én állította vissza a kispapképzés régi rendjét, nyitotta meg a bezárt szemináriumokat. Szombathelyen az épület kiürítésével és felszerelésével Szily Böle Antal vicerektort, a későbbi püspököt bízta meg, aki nyomban hozzá is látott a kapott feladat végrehajtásához. Természetesen a nyomdának is el kellett hagynia az épületet. Siess Antal József 1790. augusztus 20-án kelt levelében mondott köszönetet Szilynek:

„a nagy kegyért és jóindulatáért, amellyel Püspöki Méltóságod engem a nyomdával együtt a tisztelendő klerikusok szeminárium épületében megtűrni és támoganti méltóztatott. Jelen soraimmal ki is fejezem örök hálámat, Magamat legalázatosabban további jóindulatába és pártfogásába ajánlom.”⁵

Szombathely első nyomdája és nyomdása tehát 1790 május–júniusáig működhetett a szeminárium-ban. Ekkor a postaépületbe (ma: Fő tér 9.) költözött és ott nyomtatta termékeit „Siess Antal József böttüivel”.⁶

A Siess-nyomda első termékei többségben a hivatalos szervek nyomtatványai és a kor divatja szerint íródó alkalmi versek voltak. Az irodalom a nyomdának adott megrendelésekben akkor még alig kapott szerepet: nem volt piaca a magyar nyelvű könyvnek. A papság és a nemesség hivatalos nyelve a latin és részben a német volt. Magyar szó — miként szerte a hazában — Szombathelyen is a pórnépen kívül az iparosodó városi polgárság szájából hangzott el. Ezek a társadalmi rétegek még nem érezték szükségét a magyar irodalom pártfogásának, a magyar nyelv fejlesztésének. Ezen a téren a kezdeményezők a gimnázium, majd a líceum tanárai lettek. Közülük is kitűnik Kultsár István, aki 1789-ben került Szombathelyre.⁷

A komáromi kisiparos szülők gyermekeként 1760-ban született, később híressé vált író, irodalomszervező, szerkesztő bencés papnak készült, mivel azonban II. József feloszlatta a szerzetesrendeket, világi tanár lett. Ebben a minőségben került Szombathelyre, és mint a „Királyi Iskoláknál A Széptudományok öregbik Tanítója” kezdte meg itteni működését. (Ezt a hangzatos megnevezést írta foglalkozásaként az 1790-ben megjelentetett *B. Laudonnak Nádorfehérvári győzelme* című 48 oldalas költeménye fölé.)

³ Siess József János 1748-ban települt Németországból Sopronba. Vö. CSATKAI Endre: *A soproni nyomdászat a 18. század első felében* = Soproni Szemle 1961. 1. sz. 38–51.

⁴ II. József a központosított papnevelés következtében üressé vált szemináriumokat katonai célokra rendelte el igénybe venni. Szombathely új épületében a katonák pékséget akartak létesíteni. Szily emiatt személyesen tiltakozott a császárnál és hogy elkerülje az épület tönkretételét, a padlást önként átengedte gabonaraktárnak, a többi részét pedig gyorsan benépesítette. Így kapott térítésmentesen helyet a szemináriumban a nyomda.

⁵ A latin nyelvű levél SZET I. 82 a. jelzéssel a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár III. tárlójában található.

⁶ Vö. ULREICH Tibor: *Szombathelynyomdái napjainkig, valamint termékeik 1787-től 1900-ig*. Szombathely, 1961. 23.

⁷ Vö. KUNTÁRLajos: *Szombathelyi nyomdák és nyomdászok*. Szombathely, 1969. 25. — HEGEDÜS Ferenc: *Kultsár István szombathelyi évei* = Vasi Honismereti Közlemények 1991. 1. sz. 49–57.

Kultsár mindössze 7 évet töltött Szombathelyen, nevét mégis tartósan beírta a város művelődéstörténetébe, mégpedig azzal, hogy idehozta és a Siess-nyomdában 1794-ben megjelentette Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című könyvét.⁸

„A hűség és a lelkiéri óriása”, ahogy Mikes Kelemen szokás emlegetni, 71 éves korában hunyta le örökre a szemét. Utolsó levelére 1758. december 20-án írta a befejező szót, az „Ámen”-t. Kézirata 1789-ben tűnt fel Bécsben, és innen vezetett az útja Szombathelyre Kultsár Istvánhoz. A most már magát egyszerűbben „Az ékesszólás szombathelyi tanfőjő”-nak nevező tanár felismerte Mikes kéziratának nemzeti és irodalmi értékét, ezért szükségét érezte közkézre adását. Ezt így indokolja a műhöz csatolt előszavában: „Midőn ezen Levelek kiadását magamban eltekellém, a Magyar Történetek gyarapítására igyekeztem. Nem is kételkedem, hogy tzelomnak megne feleljen iparkodásom.”

Mikes Kelemen írói működésének, benne levélírásának ma már nagy az irodalma. A Kultsár István által barokkos címmel útjára indított és a kétszáz év alatt tucatnyi kiadást ért *Törökországi levelek*nek is.

Szombathely híressé vált könyvében *Az Olvasóhoz* című előszó így fejeződik be: „Írtam Szombathelyen N. Vas Vármegyében Bőjt Előhavának 18dik Napján 1794. K. I.” A K. I., vagyis Kultsár István Bőjtmás hava 17-re keltezett köszöntő leveléhez mellékelten küldte meg a mű egy példányát a kiadás költségeit fedező mecénásnak, gróf Festetich György keszthelyi főúrnak. A Bőjtelő hava és a Bőjtmás hava két napja, vagyis február 18 és március 17 között egy hónap a különbség, amiből következtethetjük, hogy Kultsár az előszót utólag adta a nyomdába. Ezt egyébként az is bizonyítja, hogy a nyolc oldal külön számozottan van a levelek elé kötve.

A *Törökországi levelek* eredeti kéziratát első ízben 1986 tavaszán az Országos Széchényi Könyvtár restaurációs műhelyében láthattam, csodálhattam.⁹ Maradandó élményemet ezt követően a kőszegi levéltárban lévő fénymásolati példány gyakori lapozgatásával frissítettem. Pályámat újságíróként kezdtem és könyvtárosként fejeztem be. Több könyvet, tanulmányt, számtalan újságcikket írtam a nyomdakeről, nyomdászokról és termékeikről. Mindezen túl sok vasi nyomdaterméket segítettem napvilágra szerezni, mint például a *Szombathelyi Könyvtár* című kiadványt. Doktori disszertációmát „Szombathely könyv- és könyvtárkultúrája” címmel írtam.¹⁰ Máig aktívan műveltem működési területem a művelődéstörténet. Min-

⁸ *Török országai Levelek, melyekben a II dik Rákótzai Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságossan eléadatnak. Irta Mikes Kelemen Az emléttett Fejedelemnek néhai Kamarássá. Most pedig Az eredetképpen való Magyar Kézírásokból kiadta Kultsár István Az Ékesszólásnak Tanfőjő. Szombathelyen. Nyomtatta Siess Antal József. 1794. címlappal Szombathelyen megjelent művet követő kiadásokból tizet láthattunk a Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtárban az 1994. szeptember 26-án megtartott bicentenárius emléküléshez rendezett kiállításon.*

⁹ A Szombathelyi Sylvester János Nyomda vezetői a városban meghonosult könyvnyomdászat 200. évfordulóját Mikes Kelemen *Török országai levelei* kéziratának hasonló kiadásával tervezték emlékeztetni tenni. Az ügy intézésére engem kértek fel. Miután az egrí érsekség hozzájárult a féltett kincs fotózásához, az esedékes restaurálásra az Országos Széchényi Könyvtárba került a kézirat. Itt láthattam először Mikes érintette lapokat. A kiadáshoz a mikesi hagyatéknak szakavatott gondozóját, Hopp Lajost kértem fel előszót írni. Már megkaptam annak kéziratát, amikor a nyomda vezetői arra hivatkozva, hogy a Széchényi Könyvtárban elvégzett próbafotózásnál nehézség mutatkozott (az írás több lapon átütött), elálltak a hasonló kiadástól. Vö. KUNTÁR Lajos: *Sikertelen kísérlet Mikes Törökországi levelek hasonló kiadására* = Vas Népe 1994. szeptember 26.

¹⁰ Disszertációmban a megyeszékhely nyomdászatának, sajtójának, könyvkereskedelmének és könyvtárügyének történetét írtam meg, és nagy részét publikáltam is különféle tudományos kiadványokban. Szombathelyen kívül feldolgoztam Celldömölk, Körmend, Kőszeg és Szentgotthárd nyomdáinak és sajtótermékeinek történetét. Csepreg, Jánosháza és Vasvár kis nyomdái mellett a sárvári Nádasy Tamás alapította Sylvester János által vezetett könyvnyomtató műhely működéséről is jelentettem meg rész tanulmányokat. Tevékenyen részt vettem a *Vasi Szemle* 1958. évi újraindításában, alapítója vagyok az *Életünknek*. Szerkeszttem az 1974-ben indított és ez évtől negyedévenként megjelenő *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közleményeket*.

den nyomdaterméket: könyvet, újságot, folyóiratot meghitt barátomnak tartok, megbecsülöm és szeretek. Természetesen vannak, amelyekhez fokozottabban kötnek ezen érzéseim. Ezek közé tartozik a Mikes-levelek kultsári kiadása. Meditáló óráimban hányszor — leginkább azonban a 445 oldalas kézirat forgatása közben — idéztem fel gondolatban a nevezetes szombathelyi könyv létrehozóit. Elsőként a száműzöttek keserű kenyerét fogyasztó Mikes alakját idézem fel, ahogy pulpitusára görnyedve rója sorait, írja leveleit gr. P. E.-hez. Aztán Kultsár István izgalmát képzelem el, amivel olvassa a messziről érkezett kéziratot, és amikor felfedezi annak értékét, mekkora gonddal készíti elő a kinyomtatását. A korabeli officinák ábrázolása alapján magam elé idézem Szombathely első nyomdáját és benne az első nyomdászunkat, Siess Antal Józsefet, ahogy hadrendbe sorakoztatja a betűk árját a 18 cicerős sorokba, majd tördeli a 32 cicerő magas laptükrökbe, összesen 8 + 490 számozott oldalon. . .

Igazság van abban, hogy akit, amit szeretünk, igyekszünk azt minél jobban megismerni. Ezt teszem Mikes szombathelyi könyvével, amikor többször is átlapozgatom, vizsgálgom. Siess Antal József munkájáról, a könyv külleméről, az előállítás minőségéről, kevés dicsérő szót ejthetek. A szeretet jogán próbálom a hibáit felfedni, írásban rögzíteni.

A Kultsár István által megszövegezett barokkos címlapot követő oldalakon a nyomás végig egyenletes, a szöveg jól olvasható. Az illusztrálás szegényes. Rajz csak az első levél előtt és az utolsó után található. Az előbbi hasábszéles kompozíció, az utóbbi pedig 3 épületet ábrázoló, mindössze 2 cm-es rajz. Az oldalak mindegyike számozással, közepén 4 cm széles, 3 rózsa két szárral és vonallal összekötő grafikával indul. A római számokkal jelzett levelek minden esetben jobbra zárt dőlt betűs dátumokkal kezdődnek. Az első így: „Gallipoliból Anno 1717. 10. Octobris.”, az utolsó pedig ekként: „Rodosto 20, Dec. 1758.” Ennek szövege a 490. oldalon fejeződik be. Alatta látható a már említett rajzcocská. A záró oldalon nincs számozás. Ezen Kultsár *sajtóhibákat* sorol fel, és a kéziraton végzett változtatásairól szól. Kiadása annyiban csonka, hogy a 203. levélnek a kéziratban a budai cenzor által ceruzával áthúzott részét nem közölte.¹¹

A Siess Antal József által előállított Mikes-műben tehát a 490. az utolsó számozott oldal, és ez a könyv jobb oldalára esik. Mivel megszámlálhatatlan nyomdaterméket tördeltem évtizedeken át, tudom, hogy a jobb oldal a páratlan számoké, azonnal megállapítom, hogy Szombathely első nyomdása ezt a termékét számozási hibával nyomtatta ki. Az elvégzett alapos vizsgálódásom a következőket mutatja:

A 304. oldalt — a 305. helyett — a 350. követi, ezáltal kimaradt 44 szám. Eddig nem volt hiba a számozással, a kihagyással azonban páros szám került a jobb oldalra. A Mikesi szövegből semmi nem maradt el, a folytonosságát a custos, vagyis az őrszó bizonyítja.

Következő hibaként jelentkezik, hogy a 433. oldal után a 435. következik, tehát nincs 434. oldal. E kihagyás rövid terjedelmre visszaállítja a szabályos rendet: a páratlan számok újra a jobb oldalra kerültek, de a 442. oldalt a 416. követi, tehát 26 oldalszám duplán szerepel. Ez az újabb hiba véglegesítette a páros számoknak a jobb oldalra helyezését.

A felsorolt számozási hibák alapján megállapítható, hogy a szombathelyi Mikes-könyv nem 490, hanem 470 oldalas. A könyvészeti leírásban a terjedelem helyes feltüntetése: 8 + 470 p. E valós terjedelmet egyetlen könyvészeti kiadvány sem mutatja, tehát e közléssel hívom fel mindazok figyelmét a helyes terjedelmre, akik Mikes Kelemen *Törökországi levelek* 1794. évi szombathelyi kiadásának címleírását végzik, illetve hivatottak a katalógusok, könyvkártyák stb. helyesbítésére.

Siess Antal József súlyos számozási hibáinak először élőlőszóban adtam hangot a Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárban 1994. szeptember 26-án a *Törökországi levelek* szombathelyi kiadásának 200. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésen. Észrevételezéseimnek írásban ezúttal adok nyilvánosságot. Megjegyzem, hogy a számozási hibákra csak a Mikes kritikai kiadásban találtam utalást.¹²

Szeretném hangsúlyozni, hogy az oldalszámozási hibák nem rontják a mikesi szöveg élvezetét, az olvasók észre sem veszik létüket, tehát egyáltalán nem csökkentik a könyv értékét, legfeljebb könyvé-

¹¹ *Törökországi Levelek és Misszilis levelek*. MIKES ÖMI. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1966. 373.

¹² MIKES ÖMI. 354, 373.

szetileg teszik különlegessé, érdekessé. Egyben bizonyosságát adják, hogy a sajtóhibák ördöge már az első nyomdával beköltözött Szombathelyre!

*

Szombathely múltjának nagy az irodalma. Könyvek, tanulmányok, cikkek sokasága foglalkozik történetével, jelesebb fiai cselekedeteivel. A tollforgató lokálpatrióták közül kiemelkedik dr. Hegedüs Ferenc, aki hangyaszorgalommal kereste, kutatta a várossal kapcsolatos adatokat. Évtizedekig tartó munkával szinte minden hozzáférhető művet átolvasott, amelyben Szombathely történetéről írást sejtett. A kijegyzett adatokat könnyed, ragyogó stílusban dolgozta fel tanulmányaiban és esszéiben. Írásai legnagyobb részben kéziratban maradtak ránk.¹³

„Szombathely krónikása” Kultsár István szombathelyi működésével is foglalkozott. Leírja ebben, hogy Vasvármegye alispánja 1794 nyarán egy lázító könyvet, illetve annak kéziratát keresve házkutatást tartott Siess Antal József nyomdájában és lakásán. „A bécsi rendőrfőnök ugyanis azt jelentette Sándor Lipót főhercegnek, magyar nádornak, hogy Hebenstreit Ferenc főhadnagy, a bécsi jakobinus per egyik vádlottja *Homo Hominibus* címen ötszáz latin hexameterből álló költeményt írt, amelyben hevesen támadja az egyházat és a királyi méltóságot. A költemény szövegét még júniusban Szombathelyre küldte, hogy az itteni nyomda nyomtassa ki 500 példányban” – írja Hegedüs és ismerteti a nádor parancsát: Vajda alispán foglalja le a könyvet, vagy a kéziratot és küldje azt fel neki.¹⁴

A megyei vezető a legtúzetesebb kutatással sem talált rá a lázító hangú könyvre, illetve kéziratára. Siess Antal József tagadta, hogy eljutott hozzá a bécsi kézirat, így az alispán a házkutatás eredménytelenségéről tudott jelentést küldeni.¹⁵

Szombathely első nyomdája 1806. február 17-én halt meg, tehát 17 évig működött a városban. Ez alatt az idő alatt – eddigi ismereteink szerint – 147 említésre méltó kiadványt állított elő. Ezek nyelvi megoszlása: 111 latin, 33 magyar, 3 német.

*

Kultsár István és Siess Antal József emlékét a következő szövegű emléktábla hirdeti a szeminárium falán:

„E házban adott otthont Szily püspök az első szombathelyi könyvnyomtatónak, Siess Antal József nyomdásznak, amelyben először jelent meg magyar földön a Mikes Kelemen Törökországi levelei 1794-ben. Készítették a vidéki nyomdatulajdonosok Szombathely-Savaria alapításának 1900. évében.”

¹³ Dr. Hegedüs Ferenc (1902–1964) pályáját újságíróként kezdte, majd Szombathely város aljegyzője lett. Tevékenyen részt vett a vasi irodalmi életben. Évtizedeken át szorgalmasan kutatta a város múltját. Politikai okokból eltávolították a városházáról, nyugdíjazásáig adminisztrátorként kereste kenyérét. Szellemi hagyatéka az Egyházmegyei Könyvtárban és a Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárban található. Vö. PÓSFAL János: *Üzenetek a remete barlangjából*. Hegedüs Ferenc emlékezete = Vas Népe 1980. augusztus 31. – KUNTÁR Lajos: *Szerkesztőre és kiadóra vár Hegedüs Ferenc szellemi hagyatéka* = Vas Népe 1990. október 27. – KUNTÁR Lajos: *Írásaiban él tovább... Közel kétezer oldalnyi kéziratot hagyott ránk dr. Hegedüs Ferenc* = Vasi Szemle 1994. 3. sz. 395–402.

¹⁴ A Hegedüs-kézirat lelőhelye: Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár Savariensia gyűjteménye, Hb 1584. Sajnos, a szerző esszé formájában foglalkozik Kultsár István szombathelyi éveivel, s bár adatainak forrását a legtöbbször feltünteti, ezúttal ezt nem teszi, így az alispán házkutatását mindaddig nem fogadhatjuk el tényként, amíg a forrására nem akadunk. Hangsúlyozni kívánom, hogy Hegedüs közölt adatai megbízhatóak, így ez is valósítható.

¹⁵ „... felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jónéven a *Törökországi Levelek megjelentetését*” – írja HOPP Lajos *Mikes Leveleskönyvének első kiadása* című tanulmánya 18. jegyzetében. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 1995. 1. sz. 16. Szombathelyen biztosan tudtak a bécsi urak nehezteléséről, Kultsár ezrét nem nevezte meg a mikesi kéziratot hozzájuttatókat.

A Magyarországi Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesületének Nyomdász Szakosztálya 1943. július 25-én tartotta országos vándorgyűlését Szombathelyen. Az emléktáblát ebből az alkalomból helyezték el és avatták fel ünnepélyesen a megye és a város vezetői jelenlétében. Siess Antal Józsefnek Szily püspök-höz írt köszönő levele kétségtelenné teszi, hogy a nyomda 1790 nyarán kiköltözött a semináriumból, így a mikesi mű 1794-ben nem jelenhetett meg e házban. Az emléktábla szövegének pontatlanságára szintén a már említett bicentenáris ünnepségen hívtam fel a figyelmet.

KUNTÁR LAJOS

A „Pester Lloyd” ismeretlen utolsó számai az Osztrák Nemzeti Könyvtárban. A *Pester Lloyd* fennállásának utolsó fejezete Magyarország német megszállásával, 1944. március 20-án kezdődik. Természetes, hogy a megszállók a legfontosabb német nyelvű magyarországi napilapot ki akarták sajátítani propagandacéljaira. Vesenmayer, Hitler teljhatalmú megbízottja május 2-án új felelős szerkesztőt nevezett ki a lap élére a magyarországi német származású Mathes Nitsch személyében, aki a *Pester Lloyd*nak már 1910 óta munkatársa volt.¹ 1944. november 3-ával azonban ő is leváltásra kerül, az új főszerkesztő Zsolnay Miklós.² Brachfeld Siegfried a *Pester Lloyd* 1933 és 1944 közötti korszakát tárgyaló könyvében a lap további sorsáról annyit tud, hogy a szerkesztőség Zsolnay vezetésével a szovjet front elől menekülve egy nyugatmagyarországi városba ment, ahol aztán nyoma veszett ennek a majdnem 100 éves lapnak.³

A Széchenyi Könyvtárban – az Országgyűlési Könyvtár állománya alapján kiegészített mikrofilmen – a *Pester Lloyd* 1944. december 24-ei száma az utolsó. A *Pester Lloyd* ekkor még Budapesten jelent meg. A Petőfi Irodalmi Múzeumban viszont katalógus szerint létezik egy 1945. január 31-i (24.) és egy február 2-i (26.) száma, sajnos azonban ez a két szám jelenleg nem található.

A lap utolsó számai 1945. március 1-jétől április 1-jéig hiánytalanul megvannak Bécsben az Osztrák Nemzeti Könyvtárban.⁴ A *Pester Lloyd* szerkesztősége a front elől ment először Szombathelyre, majd a szovjet csapatok bevonulása után a két utolsó, március 31-i és április 1-jei száma már Sopronban jelent meg. A Bécsben előkerült példányok unikálisak, sem soproni, sem szombathelyi könyvtárakban nem találhatók.

Az 1945-ös év 92. évfolyamként folyamatos számozással, csökkentett, 4 oldalas terjedelemben, a korábbi két kiadáshoz képest csak napi egy kiadásban jelent meg (az esti kiadás 1944. április 14-én szűnt meg), a bombatámadások közepette is „optimista”, a német csapatok győzelmét sugalló hangnemben írt. Március 29-én a főszerkesztő Rátkay Kálmán,⁵ a felelős szerkesztő továbbra is Zsolnay maradt. Néhány jellegzetes cím: *Ebben a harcban győzni fogunk, Magyar–német sorsközösség. A magyar katona harcra kész.* Átvették például a *Magyar Harcz* című fasiszta lapból Beregfy Károly honvédelmi miniszter beszédét. Kibédi Varga Sándor *A magyar kultúrpolitika új útjai* című cikkében arról írt, hogy a fiataloknak katonai kiképzésben kell részesülniük. Vitéz Nagy Iván *Magyarország és Európa* címen, Mattyasovszky Kornél *A vezetés és a nép* címen tett közzé propagandisztikus írást. A kevés szépirodalmi közlemény közül kiemelhetjük Reményik Sándor egy versét és Nyíró József egy elbeszélését. Nagy ellenérzést váltott ki a lapban

¹ Mathes Nitsch (Hegyeshalom, 1884 – Budapest, 1972) több vers- és elbeszéléskötet, valamint regény (köztük egy Lenau-életrajz) szerzője, a *Pester Lloyd* feuilletonistája. Vö. HINKO, Josef: *Mathes Nitsch zum 80. Geburtstag*. In: Mathes NITSCH: *Licht im Dunkel*. Gedichte. Stuttgart, 1964.

² ZSOLNAY Milósról csak annyit tudunk, hogy 1905-ben született újságíró. Vö. *Az országos sajtókamara évkönyve 1943*. Bp. 1943. 202.

³ BRACHFELD, Siegfried: *Deutsche Literatur im Pester Lloyd zwischen 1933 und 1944*. Bp. 1971. 23. (Budapester Beiträge zur Germanistik 3)

⁴ ÖNB 393. 829 – E. jelzeten.

⁵ Rátkai (Rátkay R.) Kálmán (Zákány, 1894 – München, 1974). 1946-tól Ausztriában, 1951-től az NSZK-ban élt. Sao Paulóban *Új Magyarország* címen 1951 és 1954 között lapot szerkesztett, ugyanitt jelent meg 1954-ben *Beszélgetések Ilja Ehrenburggal* c. könyve. Az adatokért köszönettel tartozom NAGY Csabának, *A magyar emigráns irodalom lexikona* szerkesztőjének.

Zilahy Lajosnak a moszkvai rádió magyar nyelvű adásában elhangzott beszéde. Stefan Graf Schlippenbach cikkében még a rágalomtól sem riad vissza, szerinte az író jól manőverezett a Horthy-rendszerben, hiszen kitüntették, most viszont, úgymond a „demokrácia álarca alatt szervezett nemzetközi összeesküvés, a zsidó viláгурalmi tervek” kiszolgálójaként szólal meg. Végül megemlíjtük, hogy a *Pester Lloyd* a híranyagban tudósított a bécsi Collegium Hungaricumban rendezett irodalmi estről is, amelyen – többek között – Fedák Sári, Páger Antal, Szelezcky Zita, Kiss Ferenc és Pethes Sándor léptek fel.

A *Pester Lloyd* létének április 1-jén Sopron elfoglalása vetett véget. Ennek ellenére – a közelgő húsvét ürtígyén – a lap írásai még mindig a győzelmet jósolták. Az Osztrák Nemzeti Könyvtárban meglévő példányok azt mutatják, hogy a korábban haladó hagyományokat ápoló, Európa felé ablakot képező, külföldön is olvasott, legjelentősebb magyarországi német nyelvű napilap liberális múltját megtagadva, megszűnése előtt közvetlenül azon periodikumok sorába lépett, amelyek a fasiszta eszméket a végsőkig kiszolgálták.⁶

RÓZSA MÁRIA

⁶ A kézirat nyomdába adása után jelent meg a *Der neue Pester Lloyd* (Neuer 2. Jahrgang) 1995. 18. számának 10. oldalán Hantos Elemérnek a *Pester Lloyd* megszűnésével foglalkozó szubjektív hangú, igen érdekes cikke: *Die letzten Pester Loyds. Aus der Sicht eines Abonnenten aus der Schweiz.* A kortárs írásából – akinek majdnem hiánytalanul birtokában vannak a *Pester Lloyd* utolsó számai – is nyilvánvalóvá válik, milyen fontosnak tartotta a náci propagandagépezet a lap külföldi terjesztését szinte egészen a magyarországi összeomlás utolsó napjáig.